

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Ο ΕΞΩ-ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΙ ΣΜΥΡΝΗ
1800-1922

(30 ΚΑΙ 31 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1998)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
(ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ)

ΧΡΥΣΟΘΕΜΙΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΥΣΣΩΜΑΤΩΣΕΙΣ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ
ΣΥΛΛΟΓΟΥ (1861-1922)

Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης, με έναν πληθυσμό συνεχώς αυξανόμενο και οικονομικά ανερχόμενο, μετά την υπογραφή του Χάτι Χουμαγιούν το 1856 και τη σύνταξη στη συνέχεια των Εθνικών Κανονισμών¹ από το Πατριαρχείο (1858-1862), θα εμφανίσει σε όλους τους τομείς τις κρυμμένες δυνάμεις του. Με την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανεξάρτητα από φυλή και θρήσκευμα, οι Έλληνες της Πόλης θα εκμεταλλευτούν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για να συμπήξουν ποικιλώνυμες συσσωματώσεις (συλλόγους, αδελφότητες, αδελφάτα, λέσχες, εταιρείες, συνδέσμους, αναγνωστήρια)². Κύριοι σκοποί τους: α) η ενίσχυση της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης³ στο κέντρο, στα προάστια και στα γύρω από την Κωνσταντινούπολη χωριά, αλλά και σε οποιοδήποτε σημείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπήρχε ελληνική κοινότητα· β) η ανάπτυξη πνεύματος φιλαλληλίας των οικονομικά εύρωστων προς τις ασθενέστερες κοινωνικές τάξεις, που δημιούργησε ένα σύστημα κοινωνικής πρόνοιας με άριστα αποτελέσματα. Και οι δύο αυτοί σκοποί, η υλική και

πνευματική βελτίωση του υπόδουλου ελληνικού στοιχείου, είχαν έναν κύριο στόχο: την ενίσχυση της εθνικής συνείδησης *προς άμυνα του πολλαχού απειλούμενου Ελληνισμού*⁴.

Στους κόλπους των συσσωματώσεων αυτών θα δραστηριοποιηθούν τα πιο δυναμικά και μορφωμένα στοιχεία της μεγαλοαστικής και της σχηματιζόμενης μεσαίας αστικής τάξης⁵, που είχαν συνειδητοποιήσει τους κινδύνους αφελληνισμού και αλλοτρίωσης που διέτρεχε ο υπόδουλος Ελληνισμός. Δημιουργείται έτσι μια τεράστια κοινωνική και πνευματική κίνηση, σημαντικό κεφάλαιο του ελληνικού πολιτισμού του 19ου αιώνα μέχρι το 1922, οι καρποί της οποίας θα αποτελέσουν και το βασικό διαπραγματευτικό όπλο του Ελληνισμού στη διεθνή πολιτική σκηνή⁶.

Η ίδρυση των συσσωματώσεων αυτών και η ανάπτυξή τους θα οδεύσουν παράλληλη πορεία με την ελληνική θεατρική σκηνή στην Κωνσταντινούπολη, που με πρωτοβουλία του ρισοκίνδυνου Διον. Ταβουλάρη θα κάνει δειλά την πρώτη της εμφάνιση το 1858, για να ακολουθήσει η συγκρότησή της σε μόνιμη βάση από το 1860 και μετά⁷. Εγχείρημα παράτολμο, υπό αντίξοες συνθήκες, θα βρει αμέσως τη στήριξη των ελληνικών συλλόγων της Κωνσταντινούπολης, που το αξιολογούν ως κοινωνική και καλλιτεχνική έκφραση, που καλλιεργεί την κοινωνική συνοχή με το συγχρωτισμό όλων των τάξεων στον ίδιο χώρο και κυρίως τονώνει τη συνείδηση εθνικού συνόλου, με την αβίαστη έμμεση διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, της ελληνικής ιστορίας και παράδοσης⁸.

Για τους λόγους αυτούς οι σύλλογοι, στο πλαίσιο της γενικότερης προσπάθειας εθνικής ανασυγκρότησης του υπόδουλου Ελληνισμού, θα επενδύσουν στον μορφωτικό και κοινωνικό ρόλο του θεάτρου, και για έναν πρόσθετο λόγο: το θέατρο ως μέσο ψυχαγωγίας ανώτερου επιπέδου, έδινε τη δυνατότητα στους νέους να απομακρυνθούν από τις ύποπτες συναναστροφές στα καφωδεία και τις χαρτοπαικτικές λέσχες⁹. Οι ελληνικές πολιτικές συσσωματώσεις, εξεταζόμενες σε συνάρτηση με το εκεί ελληνικό θέατρο, μπορεί να χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες:

- A) Την πρώτη κατηγορία αποτελούν οι σύλλογοι εκείνοι (φιλεκπαιδευτικοί, φιλόπρωχοι κ.ά.) που μέσα στις άλλες τους

δραστηριότητες είχαν συμπεριλάβει και τη διοργάνωση θεατρικών παραστάσεων. Και αυτοί είναι οι περισσότεροι. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη Λέσχη «Μνημοσύνη» στο Φανάρι, τη Λέσχη «Ομόνοια» στο Διπλοκίονιο, τη Φιλόμουσο Αδελφότητα «Πρόοδος» στο Μέγα Ρεύμα, τη Φιλόπατοχο Αδελφότητα στα Ταταύλα, την Εταιρεία Φιλομούσων στα Υψωμαθεία, το Σύλλογο Φιλομαθών «Αι Μούσαι» στη Βλάγκα, κ.ά.¹⁰

Οι σύλλογοι της κατηγορίας αυτής στηρίζουν το ελληνικό θέατρο προσφέροντας τα εντευκτήριά τους στους επαγγελματικούς ελληνικούς θιάσους ως χώρους παραστάσεων, ιδιαίτερα στις συνοικίες και τα προάστια της Πόλης, αλλά και διοργανώνοντας οι ίδιοι οι σύλλογοι θεατρικές παραστάσεις σε συνεργασία με επαγγελματίες ηθοποιούς, με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων για κοινωφελή έργα (εκπαιδευτήρια, πτωχοκομεία, γηροκομεία κ.ά.)¹¹. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση παρατηρείται το φαινόμενο ενεργοποίησης μελών τους που, ξεπερνώντας τις όποιες αναστολές τους, πειραματίζονται στη σκηνική παρουσία.

- B) Η δεύτερη κατηγορία συσσωματώσεων είναι αυτές που ιδρύθηκαν με κύριο σκοπό να υπηρετήσουν την ιδέα του θεάτρου, να προαγάγουν τη θεατρική τέχνη και δημιουργία. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι διάφοροι φιλοδραματικοί σύλλογοι, όπως ο Ελληνικός Φιλοδραματικός Σύλλογος «Αισχύλος» στα Ταταύλα (1868-1870), η Ελληνική Δραματική Εταιρεία «Σοφοκλής», ο Ελληνικός Αγαθοεργός Θίασος Ταταύλων, ο Δραματικός Θίασος «Ομόνοια» στη Βλάγκα (1881), ο Ελληνικός Δραματικός Θίασος «Ευφορίων» στον Γαλατά (1882), ο Φιλοδραματικός Σύλλογος «Τέρψις» (1882), ο Ελληνικός Δραματικός Σύλλογος «Σοφοκλής» στα Ταταύλα (1883-1884), ο Ελληνικός Δραματικός Σύλλογος «Εύελπις» στο Πέραν (1888-1890), ο Ελληνικός Φιλοδραματικός Σύλλογος «Ευριπίδης» στη Χαλκηδόνα (1889), κ.ά. Παρά το βραχύ του βίου τους, οι σύλλογοι αυτοί θα δώσουν το στίγμα τους στη θεατρική ζωή της Πόλης¹². Η δράση τους θα δημιουργήσει

τον ελληνικό θεατρικό ερασιτεχνισμό, αξιόλογη παρουσία στην πολιτική θεατρική σκηνή στο β' μισό του 19ου αιώνα μέχρι το 1922, με θετικά αποτελέσματα.

Πέρα από τους απώτερους εθνικούς στόχους, όλη αυτή η κίνηση του θεατρικού πειραματισμού θα μυήσει στο θεατρικό φαινόμενο ένα σημαντικό τμήμα τής εκεί ελληνικής κοινωνίας, των ανθρώπων με πνευματικές και καλλιτεχνικές ανησυχίες και ιδιαίτερα των νέων, που έρχονται σε επαφή με τα κείμενα των θεατρικών συγγραφέων, Ελλήνων και ξένων, και επιχειρούν το πέρασμα από την ανάγνωση στη θεατρική πράξη. Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι προϋπήρχε μια μακρά παράδοση ερασιτεχνικών παραστάσεων *κεκλεισμένων των θυρών* στα φαναριώτικα αρχοντικά πριν από την Ελληνική Επανάσταση, αλλά και αρκετά χρόνια μετά από αυτήν, όταν το ελληνικό στοιχείο της Κωνσταντινούπολης ανασυγκροτείται¹³. Η τάξη των μορφωμένων Κωνσταντινουπολιτών συνεχίζοντας τη συνήθεια αυτή, στο πλαίσιο βραδινών συγκεντρώσεων σε σπίτια του Φαναρίου, θα τη μεταφέρει, όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν, στους συλλόγους, οργανώνοντας πλέον δημόσιες παραστάσεις. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ο ρόλος των συλλόγων στη *μετακένωση* του θεάτρου. Από τις κλειστές παραστάσεις με ολίγους συμμετέχοντες, μέλη της άρχουσας τάξης, και ακόμη ολιγότερους αποδέκτες, στις δημόσιες παραστάσεις των συλλόγων διευρύνεται κοινωνικά τόσο η ομάδα των συμμετεχόντων, όσο και το κοινό στο οποίο απευθύνονται, με αποτέλεσμα η θεατρική παιδεία και εμπειρία να γίνεται κτήμα των πολλών.

Ένα άλλο στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί είναι η συμβολή των συλλόγων στη στήριξη και τόνωση της γηγενούς θεατρικής δημιουργίας. Προσεκτική μελέτη του δραματολογίου τους εμφανίζει σαφή προτίμηση στα θεατρικά έργα Κωνσταντινουπολιτών συγγραφέων. Ερασιτέχνες παίζουν: το *Γάμον άνευ νόμης*¹⁴ (1863, 1871, 1884, 1889, 1893) και το *Γάμον του Κουτρούλη*¹⁵ (1866) του Αλ. Ρ. Ραγκαβή, τον *Πάτροκλον ή έναν απόγονο του Τιμολέοντος*¹⁶ του Αλ. Ζωηρού (1865)· ερασιτέχνες παίζουν κατ'επανάληψη τη *Βαβυλωνία*¹⁷ (1864, 1866, 1867, 1879, 1886, 1889) του Δημ. Βυζάντιου, το *Φιάκα*¹⁸ του Δημ. Μισιτζή (1870, 1871, 1874, 1879, 1880, 1889) – στις 13 συνολικά παρα-

στάσεις οι 7 ήταν ερασιτεχνικές) και τους *Αρματολούς και κλέπτας*¹⁹ του Χριστόφορου Σαμαρτζίδη (1871, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879 – σε σύνολο 21 παραστάσεων οι 10 ήταν ερασιτεχνικές). Μάλιστα ορισμένα έργα γίνονται γνωστά στο κοινό ερμηνευμένα μόνο από ερασιτέχνες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο *Λεπρέντης*²⁰ του Μ. Χουρμούζη (1868), ο *Απελπισμένος σύζυγος*²¹ (1868, 1871) και ο *Βελισσάριος, ή η κακία και η αρετή*²² (1870, 1871, 1882, 1883) του Δημ. Μισιτζή. Αλλά και από το ξένο ρεπερτόριο επιλέγονται έργα που έχουν μεταφραστεί ή διασκευαστεί από Κωνσταντινουπολίτες λόγιους. Παράδειγμα: η *Λουκρητία Βοργιά*²³ (1860, 1870, 1873, 1878, 1880, 1883) και ο *Ερνάνης*²⁴ του Βίκτωρος Ουγκό (1880, 1889) που είχε μεταφράσει ο Ιω. Ραπάρχης²⁵, καθώς και η διασκευή από τον ίδιο του *Οδοπόρου*²⁶ του Παν. Σούτσου (1863, 1866, 1867, 1882), που παίζεται μόνο από ερασιτέχνες, αλλά κυρίως οι διασκευές του Αλέξανδρου Σταματιάδη *Χίος δούλη*²⁷ του Θ. Ορφανίδη (1864, 1871, 1873, 1874, 1875, 1876, 1878, 1879, 1884), *Πολωνείκης*²⁸ του Alfieri (1870), *Τριακονταετής ζωή ενός χαρτοπαίκτου*²⁹ των V. Ducange και Dinaux (1873, 1878, 1875, 1886), *Κύων και γαλή*³⁰, μονόπρακτη γαλλική κωμωδία (1873), *Πίστις, ελπίς και έλεος*³¹ (1878, 1880, 1881, 1883, 1884, 1896) καθώς και τα πρωτότυπά του *Κασσιανή και Ακύλλας*³² (1864, 1868, 1870, 1871, 1872, 1874, 1875, 1878, 1881) και *Σαμιά ορφανή*³³ (1870, 1872, 1877, 1879).

Εκφραστές και οι ίδιοι της κοινής γνώμης που επιζητούσε έργα Ελλήνων συγγραφέων που εξέφραζαν τον ελληνικό τρόπο ζωής και σκέψης και καυτηρίαζε μέσω του Τύπου την κατά κόρον παρουσίαση ξένων μυθιστορηματικών δραμάτων από τους επαγγελματικούς θιάσους, οι ερασιτέχνες, πέρα από τα έργα των Κωνσταντινουπολιτών συγγραφέων, επιλέγουν να ανεβάσουν έργα που πρωτοπαίζονται στην Κωνσταντινούπολη για μία και μοναδική φορά, όπως είναι: το *Μάθημα γερόντων*³⁴ (1863), έργο ανώνυμου συγγραφέα³⁵, η *Εκάβη*³⁶ του Ευριπίδη (1866), ο *Φλώρος*³⁷ του Παν. Μεγαρέως (1868), ο *Αντίνοος*³⁸ του Paul Heyse σε μετάφραση Άγγελου Βλάχου (1871), καθώς και το έργο του ίδιου *Γαμβρού πολιορκία*³⁹ (1872), *Ο δι' αστίας θάνατος, ήτοι η δημοκρατούμενη Βενετία*⁴⁰ του Η. Γ. Βαλσαμάκη (1880) και *Το δι' απάτης συνοικέσιον*⁴¹ του Δημ. Ιωαννίδη (1884).

Από το ξένο δραματολόγιο επιλέγονται έργα που παραπέμπουν στην αρχαία ελληνική κληρονομιά, όπως: ο *Ορέστης*⁴² (1863, 1870, 1872, 1873) και ο *Πολυνείκης*⁴³ του Αλφιέρι (1870), η *Ιφριγένεια εν Αυλίδι*⁴⁴ του Ρακίνα (1870) και *Τα Ολύμπια, ή έρωσ και φιλία*⁴⁵ του Μεταστάζιο που είχε μεταφράσει ο Ρήγας Φεραίος⁴⁶ (1870, 1879). Βέβαια, δεν θα ξεφύγουν εντελώς από την επιρροή του μελοδραματικού ρεπερτορίου των επαγγελματικών θιάσων. Έτσι, έργα χαρακτηριστικά του συρμού της εποχής, όπως, π.χ., ο *Διάβολος, ή η θεία δίκη*⁴⁷ των Α. Delacour, και L. Thiboust, (1878, 1879, 1881, 1882, 1883, 1884, 1886, 1894), οι *Δύο λοχία*⁴⁸ του Daubigny (1871, 1875, 1878, 1879, 1886), *Ο μυστηριώδης δήμιος της Βενετίας*⁴⁹ του Α. Bourgeois (1883, 1884) και ο *Πύργος του Νελ*⁵⁰ του Αl. Dumas (1871, 1873, 1879, 1880) παίζονται κατ' επανάληψη από τις ερασιτεχνικές ομάδες των συλλόγων. Το ίδιο συμβαίνει και με τις μονόπρακτες κωμωδίες που συνοδεύουν τα δράματα. Επιλέγονται συνήθως αυτές που ψέγουν ανθρώπινα ελαττώματα και αδυναμίες και σατιρίζουν ανάρμοστες κοινωνικές συμπεριφορές. Παράδειγμα: η μονόπρακτη ιταλική κωμωδία *Ο χαρτοπαίκτης*⁵¹ (μετ. Ιω. Κούγκουλης) (1866, 1870, 1879, 1880). Γι' αυτούς ήταν μια εύκολη λύση, αφού έβλεπαν τα έργα αυτά να παίζονται από τους επαγγελματικούς θιάσους, από τους οποίους άλλωστε αντλούσαν τη θεατρική τους προπαιδεία.

Στη θεατρική αυτή δυναμική, ποια ήταν η θέση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως⁵² (ΕΦΣΚ); Μια ευτυχής σύμπραξη των *οπαδών του λογίου και εμπολαίου Ερμού*⁵³ θα έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία⁵⁴ του ΕΦΣΚ τον Μάρτιο του 1861, της πρώτης αλλά και σημαντικότερης συσσωμάτωσης Ελλήνων, μετά την εφαρμογή των μεγάλων μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τριάντα οι ιδρυτές⁵⁵ του, σημαίνοντα πρόσωπα της εκεί ελληνικής ομογένειας, λόγιοι, δημοσιογράφοι, δικηγόροι, ιατροί, έμποροι και τραπεζίτες, εκπαιδευτικοί, διπλωμάτες και ένας ιερωμένος (ο μητροπολίτης Σισανίου Αλέξανδρος Λάσκαρης) θα διευρυνθούν στη συνέχεια με ένα μεγάλο αριθμό τακτικών, επίτιμων και αντεπιστελλόντων μελών, που θα μετατρέψουν το Σύλλογο σε Ακαδημία Γραμμάτων και Επιστημών για τον υπόδουλο Ελληνισμό. Το

παράδειγμά του θα μιμηθούν μέλη ελληνορθόδοξων κοινοτήτων σε κάθε γεωγραφικό σημείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ιδρύοντας πλήθος σωματείων.⁵⁶

Από το πρώτο άρθρο του πρώτου κανονισμού του (14 Δεκ. 1861), ο ΕΦΣΚ θέτει ως σκοπό του *την έγγραφον ή προφορικήν εν αυτώ διακοίνωσιν φιλολογικών ζητημάτων*⁵⁷, προοπτική πολύ περιορισμένη, που θα διευρύνει με την αναθεώρηση του κανονισμού του το 1864, ορίζοντας ως επίσημη επιδίωξη του ιδρύματος *την εν γένει καλλιέργειαν των γραμμάτων* με τη σύσταση δημόσιας βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, με δημόσια μαθήματα και βραβεία⁵⁸.

Στα τέλη του 1869 ο ΕΦΣΚ έχει αποκτήσει τέτοια δύναμη ώστε να λέγει *εγερθήτω εν Σταυροδρομίω Ελληνικόν λύκειον και εγερθήσεται*⁵⁹, *εγερθήτω εν Σταυροδρομίω Ελληνικόν Πανεπιστήμιον και εγερθήσεται*, *εγερθήτω εν Σταυροδρομίω Εθνικόν Νοσοκομείον και εγερθήσεται*. Ο Ηρακλής Βασιιάδης εισηγείται τότε την αλλαγή του κανονισμού, που ορίζει ως αποστολή του Συλλόγου την ανάδειξή του σε κέντρο των επιστημονικών συλλόγων της αυτοκρατορίας⁶⁰.

Μέσα από τη μελέτη και διάδοση της προγονικής σοφίας και τη συστηματική προαγωγή κάθε κλάδου του επιστητού, ο ΕΦΣΚ επεδίωκε να καταστήσει εμφανή την πολιτιστική υπεροχή του Ελληνισμού, με απώτερο στόχο τη σφυρηλάτηση και ενδυνάμωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης που υπηρετούσε το κίνημα ενότητας του Ελληνισμού. Πνευματικός άξονας είναι η ελληνοκεντρική ιδεολογία, που θα υπηρετηθεί με την ανάδειξη των επιτευγμάτων του ελληνικού πνεύματος. Στο πλαίσιο αυτό θα περιληφθεί και η μελέτη του θεάτρου, πρώτιστα του αρχαίου ελληνικού δράματος, λαμπρού δημιουργήματος των αρχαίων προγόνων, αλλά και πρόπλασμα του ευρωπαϊκού και του νεότερου ελληνικού θεάτρου.

Η πρώτη προσέγγιση του θέματος εντοπίζεται ένα μόλις χρόνο μετά την ίδρυση του ΕΦΣΚ, όταν ο Αλ. Ζωηρός, ιδρυτικό και επιφανές μέλος του, που είχε ήδη δώσει δείγματα θεατρικής γραφής με τα έργα του *Είς απόγονος του Τιμολέοντος, ήτοι πατρίς, μήτηρ και έρως* και *Οι τριακόσιοι*, που παίχτηκαν τον Δεκέμβριο του 1860 στην Πόλη από τον πρώτο ελληνικό θίασο⁶¹, σε συνεδρίαση του ΕΦΣΚ στις 19 Μαρτίου 1862 παρουσιάζει την πραγματεία του «Βιογραφία του

Saint-Marc Girardin και ανάλυσις του περί δραματικής ποιήσεως συγγράματος αυτού». Δεν είναι τυχαία η επιλογή αυτή του Αλ. Ζωηρού. Το τετράτομο έργο του ελληνιστή Saint-Marc Girardin, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο των Παρισίων και ένθερμου φιλέλληνα, «Περί των εν τοις δράματι παθών και αισθημάτων», μέσα από τις αρχαίες τραγωδίες σε σύγκριση με αυτές των Κορνέιγ, Σαίξπηρ, Γκαίτε και Ουγκό, πραγματευόταν τη δραματική συγκίνηση, το φόβο του θανάτου, την ανθρώπινη πάλη ενάντια στον πόνο και στον κίνδυνο, το μίσος για τη ζωή, τη στοργή (πατρική, μητρική, υϊκή, αδελφική), το σεβασμό προς τους νεκρούς και τον έρωτα (συζυγικό και μη) και αποδείκνυε ότι η ευρωπαϊκή δραματοουργία ερείδεται στο αρχαίο ελληνικό δράμα⁶². Με σημερινούς επιστημονικούς όρους, πρόκειται για μια διαχρονική μελέτη συγκριτικής θεατρολογίας.

Από εκεί και ύστερα εντοπίζεται κάθε χρόνο ένας αξιόλογος αριθμός θεωρητικών προσεγγίσεων του θεάτρου, οι οποίες μπορεί να χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες:

- α) Στις επιστημονικές ανακοινώσεις ή διαλέξεις που γίνονται στη διάρκεια των συνεδριάσεων του ΕΦΣΚ και απευθύνονται στα μέλη του.
- β) Στα δημόσια ή λαϊκά μαθήματα που πραγματοποιούνται είτε στα εντευκτήρια του Συλλόγου, είτε σε άλλους χώρους (λέσχες, εταιρείες κ.ά.) από μέλη του, και απευθύνονται στο ευρύ κοινό.

Σκοπός τους είναι η διάδοση της ελληνικής παιδείας σε όσο το δυνατόν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και γενικά η εκλαΐκευση του σχετικού αντικειμένου, προκειμένου να γίνει κτήμα των πολλών. Η επιτυχία των μαθημάτων αυτών θα αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση και για άλλες συσσωματώσεις, όπως, πχ., τη Λέσχη «Μνημοσύνη» στο Φανάρι, τη Λέσχη «Ομόνοια» στο Διπλοκίονιο, τη Λέσχη Χρυσουπόλεως κ.ά. Ως προς τη θεματολογία, και στις δύο αυτές κατηγορίες διακρίνονται οι παρακάτω κεντρικοί άξονες:

Α. ΘΕΜΑΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ, ΤΗΝ ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ, ΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ, ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΑΓΓΕΛΙΑΣ

- Φίλιος, Δ. «Περί θεάτρου και δραματικής ποιήσεως» (1872-1873)⁶³. *Ποιητική* του Αριστοτέλη⁶⁴.
- Βασιάδης, Ηρ. «Εισαγωγή εις την ιστορίαν του ελληνικού πολιτισμού και ιδία της ελληνικής παιδείας» (1881)⁶⁵.
- Ανδρεάδης, Οδ. «Περί θεάτρου καθόλου και της δραματικής ποιήσεως» (1892)⁶⁶.
- Θαλασσινός, Ηρ. «Περί θεάτρου και απαγγελίας» (1901)⁶⁷.
- Ανδρεάδης, Οδ. «Περί θρησκείας και δράματος» (1903)⁶⁸.
- Ηλιού, Λουΐζος «Αρχαία και νεωτέρα κριτική: Αριστοτέλης - Γιραρδίνος» (1904)⁶⁹.
- Παχτικός, Γ. «Περί μουσικής παραστάσεως σωζομένης επί πλακός εν Νικαία» (1909)⁷⁰.
- Ασπριώτης, Ι. «Ο μύθος εν τω δράματι κατ' Αριστοτέλην» (1909)⁷¹.
- Κεσίσογλου, Π. «Περί απαγγελίας» (1910)⁷².

Β. ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΔΡΑΜΑ (ΤΡΑΓΩΔΙΑ, ΣΑΤΥΡΙΚΟ ΔΡΑΜΑ, ΚΩΜΩΔΙΑ)

- Ζωηρός, Αλέξ. «Περί του ελληνικού Θεάτρου» (1864)⁷³.
- Βασιάδης, Ηρ. «Εισαγωγή εις την δραματικήν ποίησιν των αρχαίων Ελλήνων, ήτοι περί Διονύσου και της λατρείας αυτού» (1864)⁷⁴.
- Ραγκαβής, Αλ. Ρ. «Περί του αρχαίου ελληνικού θεάτρου» (1871)⁷⁵.
- Χασιώτης, Γ. «Περί του αρχαίου θεάτρου» (1871)⁷⁶.
- Χατζηχρήστος, Χρ. «Περί αρχαίας κωμωδίας» (1873-74)⁷⁷.
- Λεοντιάς, Σαπφώ «Περί της γυναικός εν τη αρχαία ελληνική τραγωδία» (1883)⁷⁸.
- Τσιούλκας, Κ. «Περί της αρχής και φύσεως του σατυρικού δράματος» (1885)⁷⁹.

- Χρυσαφίδης, Κ. «Περί του εθνικού ημών θεάτρου» (1891)⁸⁰.
 Οικονομίδης, Δ. «Περί του αρχαίου ελληνικού δράματος και των τριών μεγάλων δραματικών ποιητών» (1892)⁸¹.
 Παχτικός, Γ. «Περί του αρχαίου ελληνικού δράματος υπό μουσικὴν ἔποσιν και περί μελοποιΐας» (1902)⁸².
 Παχτικός Γ. «Περί μελοποιΐας των αρχαίων δραμάτων» (1903)⁸³.

Γ. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΔΡΑΜΑΤΟΥΡΓΩΝ ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΑΛΛΗ, ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΩΝ ΚΑΘΕ ΦΟΡΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΡΑΜΑΤΩΝ⁸⁴

- Βασιάδης, Ηρ. «Ιστορία του σατυρικού δράματος και φιλολογική ανάλυσις του *Κύκλωπος* του Ευριπίδου» (17 Νοεμβρ. 1864 και 28 Φεβρ. 1865)⁸⁵.
 Βασιάδης, Ηρ. «Περί της τραγωδίας των αρχαίων Ελλήνων και περί *Βακχών* του Ευριπίδου» (19 Νοεμβρ. 1864)⁸⁶.
 Βασιάδης, Ηρ. «Ιστορία της αρχαίας κωμωδίας και φιλολογική ανάλυσις των *Ιππέων* του Αριστοφάνους» (29 Νοεμβρ. 1864 και 31 Ιαν. 1865)⁸⁷.
 Βασιάδης, Ηρ. «Φιλολογική ανάλυσις της *Μηδείας* του Ευριπίδου» (27 Δεκ. 1864)⁸⁸.
 Βουτυράς, Στ. «Ανάλυσις της εν *Αυλίδι Ιφιγενείας* του Ευριπίδου» (21 Νοεμβρ. 1868)⁸⁹.
 Δημητριάδης, Α. «Ανάλυσις της *Αντιγόνης* του Σοφοκλέους» (21 Ιαν. 1872)⁹⁰.
 Παρανίκας, Μ. «Ανάλυσις *Προμηθέως δεσμώτου*» (24 Δεκ. 1873)⁹¹.
 Χατζηχρήστος, Χρ. «Περί αρχαίας κωμωδίας: ανάλυσις των *Αχαρνέων* του Αριστοφάνους» (11 και 13 Απρ. 1874 και 27 Μαρτ. 1875)⁹².
 Παρανίκας, Μ. «Μελέτη των *Ορνίθων* του Αριστοφάνους»⁹³.

- Κεχαγιά, Καλλιόπη «Περί της *Αντιγόνης* του Σοφοκλέους παι-
δαγωγικώς αναλυομένης» (1883)⁹⁴.
- Αμαζόπουλος, Ε. «Ανάλυσις *Οιδίποδος τυράννου*» στο πλαί-
σιο της πραγματείας «Σχέσις αρετής και
επιστήμης προ του Σακράτους» (1886)⁹⁵.
- Αμαζόπουλος, Ε. «Ανάλυσις *Προμηθέως δεσμώτου* του Αι-
σχύλου» στο πλαίσιο της παραπάνω πραγ-
ματείας (1886)⁹⁶.
- Παπαγεωργίου, Π. «Διορθώσεις εις τας τραγωδίας του Σοφο-
κλέους» (11 Μαΐου 1887)⁹⁷.
- Βράνος, Βαζάνης «Περί Προμηθέως μύθου εν γένει και της
δραματικής αυτού κατά τον Αισχύλον δια-
σκευής μετά τεχνικής αναλύσεως του Προ-
μηθέως δεσμώτου» (1887)⁹⁸.
- Αμαζόπουλος, Ε. «Περί *Βατράχων* του Αριστοφάνους»
(1887)⁹⁹.
- Σαλτέλης, Θ. «Περί *Ορεστείας* του Αισχύλου» (Μάιος
1887)¹⁰⁰.
- Ζάμπας, Κ. «Περί ορθότερας ερμηνείας χωρίων τινών
του Αισχύλου και Ηροδότου» (31 Ιαν.
1894)¹⁰¹.
- Οικονομίδης, Δ.
Μοστράτος, Δ. «Περί Ευριπίδου» (1895)¹⁰².
- Μοστράτος, Δ. «Κρίσεις και σχόλια εις Αισχύλου Αγαμέ-
μνονα» (6 Ιουλ. 1898)¹⁰³.
- Μοστράτος, Δ. «Σχόλια και ερμηνείαι εις Αισχύλον» (16
Νοεμβρ. 1898)¹⁰⁴.
- Παχτικός, Γ. «Ανάλυσις της τραγωδίας *Φιλοκτήτης* του
Σοφοκλέους» (1899)¹⁰⁵.
- Παχτικός, Γ. «Περί Αριστοφάνους» (1901)¹⁰⁶.
- Παχτικός, Γ. «Ανάλυσις των *Νεφελών* του Αριστοφά-
νου» (1901)¹⁰⁷.
- Πανταζίδης, Χρ. «Ανάλυσις της *Ορεστείας* του Αισχύλου»
(1904)¹⁰⁸.
- Πανταζίδης, Χρ. «Ανάλυσις της *Αλκήστιδος* του Ευριπίδου»
(1904)¹⁰⁹.

- Ασπριώτης, Ιω. «Ερμηνευτικά και κριτικά παρατηρήσεις εις τους τραγικούς, τους *Πέρσας* του Τιμοθέου και τινάς των πεζών» (κριτικές διορθώσεις και ερμηνείες στον *Ιππόλυτον*, στην *Ιφιγένειαν εν Ταύροις*, στον *Αίαντα*, στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* και στους *Πέρσας*) (13 Δεκ. 1904)¹¹⁰.
- Παχτικός, Γ. «Περί *Αίαντος* του Σοφοκλέους μετά εκτελέσεως χορικών ασμάτων» (1905)¹¹¹.
- Ασπριώτης, Ιω. «Δύο χωρία των *Ικετίδων* του Αισχύλου και μία ωδή της *Σαφρούς*» (5 Δεκ. 1905 και 27 Φεβρ. 1906)¹¹².
- Πανταζίδης, Χρ. «Περί της αθηναϊκής κοινωνίας και του από σκηνης φιλοσόφου Ευριπίδου» (1906)¹¹³.
- Παχτικός, Γ. «Ανάλυσις Φιλοκτήτου» (1909)¹¹⁴.
- Παπακωνσταντίνου, Π. «Ανάλυσις *Ιφιγενείας εν Ταύροις* του Ευριπίδου» (1909)¹¹⁵.
- Ηλιού, Λουίζος «Ανάλυσις του *Αίαντος*» (1910)¹¹⁶.
- Παπακωνσταντίνου, Π. «Ανάλυσις του *Οιδίποδος τυράννου* του Σοφοκλέους μετ'εμμέτρου παραφράσεως εις την νεωτέραν γλώσσαν των χορικών ασμάτων» (1911)¹¹⁷.
- Παπακωνσταντίνου, Π. «Ανάλυσις του *Προμηθέως δεσμώτου* του Αισχύλου μετ'εμμέτρου παραφράσεως» (1911)¹¹⁸.
- Ηλιού, Λουίζος «Πολιτικόν μάθημα εκ των *Περσών* του Αισχύλου» (1911)¹¹⁹.
- Πανταζίδης, Χρ. «Η αθηναϊκή παιδευσις και αι *Νεφέλαι* του Αριστοφάνους» (1911)¹²⁰.
- Νικολαΐδης, Κ. «Αισθητική ανάλυσις του *Αίαντος* του Σοφοκλέους» (1911)¹²¹.

Δ. ΘΕΜΑΤΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

- Βασιιάδης, Ηρ. «Σύγκρισις Ορέστου και Άμλετ κατά τα δράματα Αισχύλου, Σοφοκλέους, Ευριπίδου και Σαιξπήρου» (διάλεξι στη Λέσχη «Μνημοσύνη» 1871)¹²².
- Αμαξόπουλος, Ε. «Περί αρχαίας και νεωτέρας τραγωδίας» (13 Φεβρ. 1883)¹²³.
- Βασιιάδης, Ηρ. «Πραγματεία περί του *Λαοκόοντος* του Λεσιγίου: σύγκρισις των τριών *Φιλοκτητών*, Ευριπίδου, Αισχύλου, Σοφοκλέους κατά τον Δίωνα τον Χρυσόστομον» (1883)¹²⁴.
- Τσιούλκας, Κων. «Περί *Προμηθέως* του Αισχύλου και *Αίαντος* του Σοφοκλέους» (13 Ιαν. 1885)¹²⁵.
- Καλλιιάδης, Κων. «Περί του *Ιππολύτου* του Ευριπίδου και *Φαίδρας* του Ρακίνα» (1889)¹²⁶.
- Αμαξόπουλος, Ε. «Σοφοκλής και Σχίλλερος» (1889)¹²⁷.
- Καλλιιάδης, Κων. «Περί της Σοφοκλέους *Ηλέκτρας* εν συγκρίσει προς τας *Χοηφόρους* του Αισχύλου και προς την *Ηλέκτραν* και τον *Ορέστην* του Ευριπίδου» (1893)¹²⁸.
- Καλλιιάδης, Κων. «Περί της *Ιφιγενείας της εν Αυλίδι* του Ευριπίδου και περί της *Ιφιγενείας* του Ρακίνα» (1889)¹²⁹.
- Καλλιιάδης, Κων. «Περί *Ανδρομάχης* και *Ορέστου* του Ευριπίδου και περί *Ανδρομάχης* του Ρακίνα» (1889)¹³⁰.

Ε. ΘΕΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΘΕΑΤΡΟ

- Βασιιάδης, Ηρ. «Περί του *Ιουλίου Καίσαρος* του Σαιξπήρου» (18 Δεκ. 1869)¹³¹.
- Καραθεοδωρής, Στ. «Γερμανική Φιλολογία: περί Σχιλλέρου *Αησται, Φιέσκο, Ραδιουργία και Έρωσ* και *Δον Κάρλος*» (16 Μαρτ. 1875)¹³².
- Καραθεοδωρής, Στ. «Γερμανική Φιλολογία: περί Σχιλλέρου *Βαλ-λειστάν, Μαρία Στουάρτη, Η παρθένος της Αυρη-*

- ίας, *Η μνηστή της Μεσσήνης*» (29 Μαρτίου 1875)¹³³.
- Χρυσαφίδης, Κ. «*Η περί Αμλέτου παράδοσις*» (1890)¹³⁴.
Rosenfeld, Διον. «*Περί των του Γερμανού ποιητού Grillparzer δραμάτων αρχαίαν ελληνικήν υπόθεσιν εχόντων*» (1893)¹³⁵.
- Ζώης, Λεωνίδα «*Περί του Αγγλου δραματικού ποιητού Σαιξπήρου και του θεάτρου της εποχής αυτού*» (1896)¹³⁶.
- Ποπέσκος, Ευστάθ. «*Ανάλυσις της κωμωδίας του περιωνύμου Ρώσου συγγραφέως Γκριμπογιέντωφ *Λύπη εκ πνεύματος**» (1898)¹³⁷.
- Αυθεντόπουλος, Μ. «*Ανάλυσις της τραγωδίας *Φάουστ* του Γκαίτε*» (29 Μαΐου 1900)¹³⁸.
- Καμαράδος, Θ. «*Περί Σαιξπηρισμού*» (1901)¹³⁹.
Καμαράδος, Θ. «*Ανάλυσις *Οθέλλου* του Σαιξπήρου*» (1902)¹⁴⁰.
Ανδρεάδης, Οδ. «*Περί της επιδράσεως των ελληνικών επί των ξένων φιλολογιών και ιδία επί των έργων του δραματουργού Σακεσπείρου*» (1906)¹⁴¹.
- Ανδρεάδης, Οδ. «*Περί της επιδράσεως των ελληνικών γραμμάτων επί τας ξένας φιλολογίας και ιδίως την γερμανικήν*» (1907)¹⁴².
- Καλεύρας, Αχ. «*Το δραματικόν έργον του Ίψεν*» (1907)¹⁴³.

ΣΤ. ΘΕΜΑΤΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΟΛΛΗΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ

- Ταβουλάρης, Διον. «*Περί της γεννήσεως και της προόδου της νεωτέρας ελληνικής σκηνης*» (1892)¹⁴⁴.
- Κορομηλάς, Δημ. Διαβάζει την τραγωδία του *Κάμμα* (1896)¹⁴⁵.
Λάσκαρης, Ν. «*Περί της πρώτης εμφανίσεως της ελληνικής σκηνης εν Αθήναις*» (1906)¹⁴⁶.
- Ταβουλάρης Διον. Παρουσιάζει το έργο του *Αισχύλος και Σοφοκλής* (1909)¹⁴⁷.

Προσεκτική μελέτη των τίτλων των ανακοινώσεων ή των δημοσίων μαθημάτων, παρόλο που τα κείμενά τους, όσα δεν δημοσιεύτηκαν, δεν έχουν διασωθεί, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κύριο ενδιαφέρον των μελών του ΕΦΣΚ στρέφεται στο αρχαίο θέατρο, λόγω της αρχαιολατρίας που τους χαρακτήριζε, αλλά και γιατί ο τομέας αυτός υπηρετούσε τη δεσπόζουσα ιδεολογία του Συλλόγου: ελληνοκεντρισμός, σύνδεση με την αρχαία ελληνική κληρονομιά. Ακόμα και τα θέματα από το ευρωπαϊκό θέατρο μελετώνται κυρίως σε συνάρτηση με την επιρροή που το τελευταίο έχει δεχτεί από το αρχαίο δράμα. Εξαιρέση στα τέλη του αιώνα, η παρουσίαση του Ρώσου συγγραφέα Γκριμπογιέντωφ¹⁴⁸ (1898) και του Ίψεν (1907), όταν ήδη στην Ελλάδα έχουν ανακαλύψει τον θεατρικό νατουραλισμό.

Το νεοελληνικό θέατρο θα αργήσει πολύ να περιληφθεί επίσημα στα ενδιαφέροντά του. Το 1892 βρίσκουμε τον Διον. Ταβουλάρη να δίνει διάλεξη με θέμα «Περί γεννήσεως και προόδου της νεωτέρας ελληνικής σκηνης». Μετά από μια επιτυχή θητεία, με το θίασό του «Μένανδρο»¹⁴⁹ στην πολιτική σκηνή (1858, 1872-1873, 1875-1876, 1881-1882, 1889-1890, 1891-1892 κ.ο.κ.) και αφού έχει δώσει στις 15 Ιαν. 1890¹⁵⁰ ευεργετική παράσταση υπέρ του ΕΦΣΚ, παραχωρείται για πρώτη φορά το βήμα του Συλλόγου σε έναν «πρακτικό» (praticien) της θεατρικής τέχνης, και όχι σε λόγιο, όπως συνέβαινε μέχρι τότε. Ακολουθεί το 1896 επίσης ο καταξιωμένος θεατρικός συγγραφέας Δημ. Κορομηλάς, που ευρισκόμενος στην Κωνσταντινούπολη, διαβάζει στην αίθουσα του ΕΦΣΚ το έργο του *Κάμμα*¹⁵¹.

Το ίδιο θα συμβεί δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, όταν το 1906 δίνεται το βήμα του Συλλόγου στον Ν. Λάσκαρη¹⁵², μετά από έγγραφο αίτημα του ίδιου του θεατρικού συγγραφέα και ιστορικού του νεοελληνικού θεάτρου, στον οποίο επίσημα ο ΕΦΣΚ απαντά αρνητικά.¹⁵³ Τελικά τιμήs ένεκεν, ο Νικ. Λάσκαρης προσκαλείται από το προεδρείο του Συλλόγου και δίνει διάλεξη εν μέσω πολλού και εκλεκτού ακροατηρίου με τίτλο «Περί της πρώτης εμφανίσεως της ελληνικής σκηνης εν Αθήναις»¹⁵⁴.

Το 1907, ο Σύλλογος αποφασίζει ομόφωνα στη συνεδρίαση της 25ης Απρ. να προτείνει τον Γ. Σούρη για το βραβείο Νόμπελ (Νοβέλειον βραβείον), προκειμένου να τιμηθούν στο πρόσωπο του θεατρι-

κού συγγραφέα και ποιητή τα ελληνικά γράμματα και η ελληνική φιλολογία¹⁵⁵.

Οι ομιλητές τόσο στις διαλέξεις ή δημόσια μαθήματα, όσο και στις κλειστές συνεδρίες του Συλλόγου ήταν κυρίως εκπαιδευτικοί, καθηγητές, φιλόλογοι στην ειδικότητα, χωρίς όμως να υστερούν και οι γιατροί που, σπουδασμένοι σε φημισμένα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, είχαν αποκτήσει μια εκτεταμένη κλασική παιδεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι Ηρακλής Βασιάδης, Αλέξανδρος Ζωηρός, Στέφανος Καραθεοδωρής κ.ά. Υπήρχαν επίσης γιατροί, μέλη του ΕΦΣΚ, που προσέγγιζαν το αρχαίο δράμα καθαρά από τη σκοπιά της επιστήμης τους¹⁵⁶.

Στο περιοδικό του Συλλόγου, εκτός από τις επιστημονικές ανακοινώσεις¹⁵⁷, δημοσιεύονται επίσης φιλολογικά μελετήματα κυρίως για έργα του αρχαίου δράματος¹⁵⁸.

Το 1875 ο ΕΦΣΚ¹⁵⁹, κρίνοντας την σπουδήν και μελέτην των προγονικών συγγραμμάτων ωφελιμωτάτην, διότι ο ελληνικός νους, ιδία επί των μεγαλοφυών της Ελλάδος συγγραφέων, ώσπερ εποχούμενος ανυψώθη μέχρι των ακροτάτων του ανθρωπίνου πνεύματος κορυφών και την αληθή του πολιτισμού οδόν ταμών και πορείαν, κατέστη πρότυπον και υπογραμμός τοις επιγιγνομένοις¹⁶⁰, κατάρτισε φιλόδοξο πρόγραμμα εκδόσεων έργων των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων σε σειρά, με την επωνυμία «Ζωγράφειος Βιβλιοθήκη», μετά από χορηγία του Χρηστάκη Ζωγράφου¹⁶¹. Σκοπός της:

α) να καταστήση τους Έλληνες συγγραφείς κοινότερον ανάγνωσμα ου μόνον των μαθητών, αλλά και πάντων εκείνων, όσοι διακούσαντες τα μαθήματα της παρ' ημίν μέσης εκπαιδεύσεως και τραπέντες επ' άλλας επιστήμας ή πρακτικά έργα ουκ εισί ικανοί ή και στερούνται του χρόνου του απαιτουμένου προς την τελείαν κατάληψιν των θαυμασιών έργων του δαιμονίου πνεύματος των προγόνων β) όπως αφορμής τυγχάνοντες οι Έλληνες φιλόλογοι συντελέσωσι κατά δύναμιν εις την της όλης επιστήμης προαγωγήν, προσφέροντες παν ό,τι εκ της συγγενείας της γλώσσης και του πνεύματος, της ταυτότητος της χώρας, εν ή κατοικούσιν και της ομοιότητος πολλών ηθών και εθίμων τυγχάνει μάλλον αυτοίς γνωστόν και δυνατόν ή τοις αλλογενέσι γ) όπως οι ελληνι-

σταί (Έλληνες και ξένοι) ακριβέστερον εξετάσαντες την νεωτέραν ημών γλώσσαν προς ασφαλή ερμηνεία πολλών των συγγραφέων χωρίων καταστήσωσι δια της παραδοχής της ημετέρας προφοράς την αρχαίαν μηκέτι τέλεον νεκράν γλώσσαν, αλλά και παρ' αυτοίς ζώσαν πως και ομιλουμένην¹⁶².

Έργο υπερφύες και μεγαλόπνοο, όπως καταρτίστηκε από τον μεγαλοϊδεάτη Ηρ. Βασιιάδη¹⁶³, η Ζωγράφειος Βιβλιοθήκη εξέδωσε συνολικά 14 τόμους από τους 90 που είχαν προγραμματιστεί¹⁶⁴. Η πενιχρή αυτή συγκομιδή οφείλεται στις υψηλές απαιτήσεις του κανονισμού της. Τα κείμενα, εκτός από τη μετάφραση, έπρεπε να συνοδεύονται από δύο ειδών σημειώσεις: α) αυτές που απευθύνονταν στο ευρύ αναγνωστικό κοινό και περιελάμβαναν γεωγραφικές, ιστορικές, μυθολογικές και γλωσσικές γνώσεις, και οι οποίες δεν έπρεπε να είναι εκτενέστερες από τα κείμενα· β) αυτές που απευθύνονταν στους λόγιους και αφορούσαν τα επιστημονικά εργαλεία που χρησιμοποιήσε ο μελετητής (βιβλιογραφία, κριτική επεξεργασία των κειμένων, κλπ.). Κάθε έργο έπρεπε επίσης να συνοδεύεται από εκτενή εισαγωγή για τον συγγραφέα, το έργο του και την εποχή του καθώς και τη σχέση του με τους σύγχρονους του συγγραφείς¹⁶⁵, κλπ.

Ανάμεσα στα έργα¹⁶⁶ που τελικά εκδόθηκαν, ήταν: οι τραγωδίες του Σοφοκλή: *Αντιγόνη*¹⁶⁷ από τον Δημ. Χ. Σεμιτέλο¹⁶⁸ (Αθήνησι, 1887) και *Ηλέκτρα* από τον Πέτρο Παπαγεωργίου¹⁶⁹ (Αθήνησι, 1910)· του Ευριπίδη: *Φοίνισσαι*¹⁷⁰ (Αθήνησι, 1888), *Εκάβη*, *Ιππόλυτος*, *Μήδεια* (Αθήνησι, 1894), *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, *Ιφιγένεια εν Ταύροις*, *Ηλέκτρα*, *Άλκηστις* (Αθήνησι, 1903) από τον Δημ. Βερναρδάκη· του Αισχύλου: *Πέρσαι και Επτά επί Θήβας* (εν Λειψία, 1891) *Προμηθεύς Δεσμώτης*, *Ικέτιδες*, και *αποσπάσματα* (Αθήνησι, 1896) και *Ορέστειαν* (εν Λειψία, 1910) από τον Γερμανό ελληνιστή N. Wecklein.

Οι εκδόσεις¹⁷¹ αυτές δέχτηκαν επικρίσεις¹⁷² για την ογκώδη ανάπτυξή τους, αλλά και για τη λεπτομερή φιλολογική τους ανάλυση, που τις καθιστούσε προσεγγίσιμες μόνο από ειδικούς, και όχι από το ευρύ κοινό, όπως όριζε ο κανονισμός. Παρ' όλα αυτά αξιολογήθηκαν ως λαμπρά αποκτήματα για την κλασική φιλολογία¹⁷³.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία τεκμηριώνουν την προσέγγιση του

θεάτρου από το ΕΦΣΚ στο θεωρητικό και φιλολογικό επίπεδο. Είχε όμως ο Σύλλογος σχέση με τη σκηνική παρουσία, τη σύγχρονη θεατρική πρακτική στην πολιτική ελληνική σκηνή; Στον τομέα αυτό ο ΕΦΣΚ θα αργήσει πολύ να δραστηριοποιηθεί. Γεγονός άλλωστε εξηγήσιμο. Τα μέλη του, υψηλά ιστάμενα στον πνευματικό, κοινωνικό και οικονομικό χώρο, παρά το γεγονός ότι είχαν εκδηλώσει σε προσωπικό επίπεδο¹⁷⁴ με διάφορους τρόπους το ενδιαφέρον τους για το σύγχρονο θέατρο, δεν είχαν τις απαραίτητες πρακτικές γνώσεις για το ανέβασμα μιας παράστασης, ούτε ήταν αυτό στις άμεσες προτεραιότητες του Συλλόγου. Αλλά και το ελληνικό θέατρο, παρά τις μεγάλες του προσπάθειες δεν έδινε ακόμα τα εχέγγυα ποιοτικών παραστάσεων. Του έλειπαν τα τεχνικά μέσα και οι κατάλληλοι χώροι¹⁷⁵.

Η ίδρυση Εθνικού Θεάτρου στην Κωνσταντινούπολη και η οικοδόμηση κατάλληλου κτιρίου, ύψιστο ζητούμενο της ελληνικής ομογένειας, θα συνδεθεί από τον ελληνικό Τύπο με τη λειτουργία του ΕΦΣΚ. Σε άρθρο του το 1865, ο Α.Ε. Ιγγλέσης προτείνει ο Σύλλογος να περιλάβει στους σκοπούς του την κατάρτιση προγράμματος παραστάσεων,

προτείνων θέματα κατ' εκλογήν τοις παρ' ημίν λογίοις εκ της ελληνικής ιστορίας, ή διασκευήν αρχαίου ελληνικού δράματος επί τω όρω αμοιβής εις τον μάλλον ευδοκιμούντα, χορηγουμένης εκ των εισπράξεων του θεάτρου, προς δε τούτοις επαγρυπνών και επί την μόρφωσιν αξίων ηθοποιών, θέλει παράσχει ούτω τας υψηλοτέρας και σπουδαιότερας ωφελίας εις τε την φιλολογίαν και την νεωτέραν δραματικήν ποιήσιν, και καθόλου ειπείν, εις την γλώσσαν ημών¹⁷⁶.

Το 1866 η εφημερίδα *Αρμονία*, με άρθρο της που απηχεί τις απόψεις του διευθυντή της, Μ. Χουρμούζη¹⁷⁷, επισημαίνει την έλλειψη θεατρικής στέγης για τους ελληνικούς θιάσους και προτείνει στον ΕΦΣΚ την κατασκευή κτιρίου *εν σχήματι θεάτρου*, που θα χρησίμευε για τα δημόσια μαθήματα και τις συνεδριάσεις του Συλλόγου αλλά και ως θέατρο, ένα κτίριο πολλαπλών χρήσεων, που θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής των Ελλήνων της Πόλης. Για την υλοποίησή του, ο συντάκτης του

άρθρου απευθύνεται στους πλούσιους ομογενείς¹⁷⁸. Η σκέψη του αυτή τελικά δεν ευωδόθηκε. Το κτίριο του ΕΦΣΚ θα καεί στην πυρκαγιά¹⁷⁹ του 1870, αλλά και κατά την ανακατασκευή του δεν θα ληφθεί τέτοια μέριμνα.

Μετά τον Α. Ιγγλέση και τον Μ. Χουρμούζη, ο θεατρόφιλος Βλάσης Γαβριηλίδης με άρθρο του στην *Ομόνοια*¹⁸⁰ (3 Ιαν. 1870) ζητάει και αυτός από τον ΕΦΣΚ να αναλάβει την υποστήριξη του σύγχρονου ελληνικού θεάτρου:

[...] *Μελετήσωμεν τον Σαίξπηρ, τον Σίλλερ, τον Αλφιέρι ελπίζοντες ότι θέλομεν αποκτήσει και ημείς ημέραν μίαν ποιητάς εφαμίλλους προς εκείνους. Μορφώσωμεν ηθοποιούς· οι ηθοποιοί διοχετεύουσι την μεγαλοφύιαν· εις εκείνους ο ελλητισμός πολλά ελπίζει αλλ' άνευ της επιβοηθείας των λογίων, ούτοι πάντοτε θέλουσι χωλαίνειν δόμεν αυτοίς υποστήριγμα ίνα μη χωλαίνουσι.*¹⁸¹

Στις δημόσιες αυτές προτροπές ο Σύλλογος δεν απαντά. Όταν όμως το 1879 ιδρύεται η Ελληνική Μουσικοδραματική Εταιρεία «Θάλεια» με σκοπό την οικοδόμηση ελληνικού θεάτρου στο Πέραν και τη σύσταση σχολής για τη διδασκαλία της δραματικής τέχνης¹⁸², ο ΕΦΣΚ παραχωρεί στα μέλη της την αίθυσά του για την εναρκτήρια θεατρική παράστασή τους¹⁸³.

Από τη μεριά του, το ελληνικό επαγγελματικό θέατρο, προσφέροντας έσοδα παραστάσεών του στο Σύλλογο αποδεικνύει την εκτίμηση που τρέφει προς αυτό και τους υψηλούς στόχους του. Όταν το 1869 ο θίασος του Παντελή Σούτσα αναγγέλλει για τις 19 Δεκεμβρίου ευεργετική παράσταση για τον ΕΦΣΚ με το έργο *Ιούλιος Καίσαρ* του Σαίξπηρ, το γεγονός χαιρετίζεται με ενθουσιασμό από τον ελληνικό Τύπο: *Η στενή συνένωσις του ΕΦΣΚ και του ελληνικού θεάτρου, ήτις εγκαινιάζεται δια της παραστάσεως ταύτης, παρέχει ημίν χρηστοτάτας ελπίδας, υπέρ του μέλλοντος της ελληνικής σκηνής, του μεγάλου τούτου παιδευτηρίου του λαού.*¹⁸⁴ Την προηγούμενη μάλιστα της παράστασης ο Ηρ. Βασιιάδης ανέλυσε το έργο σε διάλεξή του στο Σύλλογο¹⁸⁵. Τελικά η παράσταση δόθηκε, αλλά όχι ως ευεργετική, λόγω παρεξήγησης μεταξύ Συλλόγου και θιάσου¹⁸⁶. Επόμενη ευερ-

γετική εντοπίζεται το 1883 από τον θίασο του Νικ. Λεκατσά¹⁸⁷, ενώ από το 1888 ο ΕΦΣΚ εμφανίζεται να αποδέχεται επίσημα τις ευεργετικές γι' αυτόν παραστάσεις και να περιλαμβάνει τα έσοδά τους στον ετήσιο ισολογισμό του¹⁸⁸. Το 1890 ο ΕΦΣΚ, *επόμενος τω έθει ό από δύο περίπου ετών καθιέρωσε*, αναγγέλλει ευεργετική παράσταση στο θέατρο «Βέρδη» από τον θίασο «Μένανδρο» του Διον. Ταβουλάρη και τον γαλλικό θίασο του Κλαυδίου (Claudius)¹⁸⁹. Ευεργετική εσπερίδα για το Σύλλογο οργανώνεται επίσης το 1891¹⁹⁰.

Με το πέρασμα των χρόνων, η ιδέα της καλλιέργειας του θεάτρου ως σκηνικής δημιουργίας έχει πλέον ωριμάσει στον ΕΦΣΚ. Έτσι στις 28 Φεβρουαρίου 1900 και ενώ βρίσκεται σε εξέλιξη η προετοιμασία ανεβάσματος αρχαίου δράματος από το Σύλλογο, υποβάλλεται για πρώτη φορά σχέδιο σχηματισμού Καλλιτεχνικής Επιτροπής¹⁹¹ και στις 6 Μαρτ. αποφασίζεται η σύστασή¹⁹² της, με χαρακτήρα προσωρινό, διάρκειας τεσσάρων χρόνων. Έργο της η δημιουργία μουσικοδραματικού τμήματος με σκοπό την καλλιέργεια του μουσικού συναίσθηματος, τη διδασκαλία της υποκριτικής τέχνης και της απαγγελίας, τη φροντίδα και επιμέλεια δόκιμων μεταφράσεων, τη μελοποιία, τη σκηνική διδασκαλία αρχαίων ελληνικών δραμάτων, την τέλεση συναυλιών υπέρ του Συλλόγου, τη διάδοση των μουσουργημάτων που έχουν σωθεί από την αρχαία και νεότερη μουσική τέχνη, και την επεξεργασία της ελληνικής μουσικής¹⁹³.

Η οργάνωση θεατρικής παράστασης αποτελεί καινοφανές για το Σύλλογο εγχείρημα, με την προετοιμασία του οποίου τα μέλη του ασχολήθηκαν επί τετράμηνο, με προεξάρχοντα τον Μηνά Αυθεντόπουλο που είχε και τη σχετική πρωτοβουλία. Σε συνεργασία με τον θίασο «Μένανδρο» του Διον. Ταβουλάρη¹⁹⁴, ο οποίος και ανέλαβε την από σκηνής διδασκαλία του έργου, ο Σύλλογος ανεβάζει στο θέατρο «Ωδείο» την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, σε μετάφραση του Χρ. Χατζηχρήστου, σκηνογραφία του αρχιτέκτονα Πάτροκλου Καμπανάκη, μουσική Μέντελσον και χορό *εκ λογίων και μουσικώς μορφωμένων νέων ερασιτεχνών*, που γύμνασαν οι μουσικοδιδάσκαλοι J. Silvelli και P. Νάβας¹⁹⁵, υπό την εποπτεία ειδικής επιτροπής¹⁹⁶ του Συλλόγου. Το έργο παίζεται σε δύο ξεχωριστές παραστάσεις στις 14

και 16 Απριλίου 1900¹⁹⁷, με μεγάλη επιτυχία, προσφέροντας θέαμα και ακρόαμα υψηλού επιπέδου *ών τέως απήλαυον μόνοι αι μακάριαι των πεπολιτισμένων εθνών κοινωνίαι*¹⁹⁸.

Ενθουσιασμένη η Καλλιτεχνική Επιτροπή από το αποτέλεσμα αποφασίζει να ανεβάσει στη συνέχεια τον *Οιδίποδα τύραννο*, που όμως, παρά τις προετοιμασίες¹⁹⁹, θα απαγορευτεί τελικά από τις τουρκικές αρχές²⁰⁰. Τα επόμενα χρόνια το μεγαλόπνοο έργο της θα περιοριστεί στην εκγύμναση μικτού χορού για την ερμηνεία χορικών ασμάτων τραγωδιών (1901²⁰¹, 1903²⁰², 1905²⁰³) με πρωτοβουλία του μουσικοδιδασκάλου Γεωργίου Παχτίκου. Η *Αντιγόνη* θα ξαναπαιχτεί με εισπρακτική επιτυχία για το Σύλλογο το 1919 σε τρεις παραστάσεις²⁰⁴, καθώς και στο διάστημα 1920-1921²⁰⁵.

Τελευταία ενέργεια με την οποία ο ΕΦΣΚ εκφράζει το ενδιαφέρον του για την τόνωση της σύγχρονης θεατρικής δημιουργίας είναι η θέσπιση του «Δραματικού Αγώνος» κατά τα πρότυπα των Δραματικών Διαγωνισμών στην Αθήνα, μετά από χορηγία του Γ. Χασιώτη και ανώνυμων δημοσιογράφων. Το θέμα αυτό δεν θα παρουσιαστεί εδώ διεξοδικά. Ας σημειωθεί μόνο ότι θεσπίστηκε το 1908²⁰⁶, χρονιά που ψηφίζεται στην Τουρκία το νέο σύνταγμα που καταργεί τη λογοκρισία, γεγονός που θα χαιρετιστεί από τον ΕΦΣΚ: *Αγώνισμα λογοτεχνικών και δη δραματικών προς διδασκαλίαν από σκηνης προϋποθέτει ελευθερίαν. Το δούλιον ήμαρ, εάν αφαιρεί το ήμισυ της αρετής, αφαιρεί βεβαίως το όλον της λογοτεχνίας*²⁰⁷.

Το διαγώνισμα θα βράβευε δύο έργα κάθε χρόνο, μία τραγωδία και μία κωμωδία. Μπορούσαν να λάβουν μέρος σε αυτό λόγιοι ομογενείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με έργα πρωτότυπα, που τα θέματά τους να είναι κατά προτίμηση παρμένα από τη σύγχρονη ζωή²⁰⁸. Το 1908, 1909 και 1910 ο διαγωνισμός απέβη άγονος. Τα υποβληθέντα έργα ήσαν κατώτερα των προσδοκιών. Το 1911 βραβεύτηκε το δραματικό έργο του Θ. Θωμά *Η Ανθούλα*²⁰⁹.

Πολύπλευρη λοιπόν η σχέση του ΕΦΣΚ με το θέατρο. Πλούσια στο θεωρητικό και φιλολογικό επίπεδο, περιορισμένη και με κάποια χρονική καθυστέρηση στον τομέα της σκηνικής παρουσίας και της στήριξης της σύγχρονης θεατρικής δημιουργίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Γενικοί κανονισμοί περί διευθετήσεως των εκκλησιαστικών πραγμάτων των υπό τον Οικουμενικόν Θρόνον διατελούντων Ορθοδόξων Χριστιανών υπηκόων της Α. Μεγαλειότητος του Σουλτάνου*, Κωνσταντινούπολις 1862.
2. Mamoni, Kyriaki. «Les associations pour la propagation de l'instruction grecque à Constantinople: 1861-1922», *Balkan Studies*, τόμ. 16, τχ. 1, 1975, σσ. 103-112. Βλ. επίσης τα μελετήματα της ίδιας: «Θράκη: Σύλλογοι», στο κεφ. «Ο υπόδουλος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. 13, 1977, σσ. 375-376· «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Α'», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 26, 1983, σσ. 63-67· «Εισαγωγή στην ιστορία των συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως: 1861- 1922», περ. *Μνημοσύνη*, τόμ. 11, 1988-1990, σσ. 211-234.
3. Βλ. ενδεικτικά, Chassistis, G. *L'instruction publique chez les Grecs*, Παρίσι, 1881· Παπαδόπουλος, Στέφανος, «Εισαγωγή στην ιστορία των ελληνικών φιλεκαπαιδευτικών συλλόγων της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 19ο και 20ό αιώνα», *Παρνασσός*, περίοδος Β', τόμ. 4, 1962, σσ. 247-258.
4. Παπαδόπουλος, Στέφανος, ό.π., σσ. 250-251.
5. Εξεργάζογλου, Χάρης, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι.: ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σσ. 33-69.
6. Οι πρόεδροι των μεγάλων συλλόγων της Κωνσταντινούπολης ήταν εκείνοι που δραστηριοποιήθηκαν και έδωσαν έγγραφη διαμαρτυρία προς τις Μεγάλες Δυνάμεις τον Απρ. 1878, μετά την υπογραφή της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Η διαμαρτυρία αυτή συνοδεύτηκε από γενική στατιστική του πληθυσμού της Θράκης, η πρώτη πλήρης και αντικειμενική στατιστική της εποχής (Μαμώνη, Κυριακή, «Θράκη» ό.π., τόμ. 13, σ. 372).
7. Λάσκαρης, Ν., «Το νεοελληνικόν θέατρον εν Κ/πόλει: 1858-1863», *Νέα Εστία*, έτος 15, τόμ. 30, 1941, σσ. 541-543, 611-613, 670-672, 735-738 και 812-816. Βλ. επίσης Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ., *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19ο αιώνα*, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα 1994-1996, τόμ. Α', σσ. 236-241 και τόμ. Β', σσ. 3-7.
8. Βλ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ., ό.π., τόμ. Α', σσ. 75-79, 304-305.
9. Ό.π.
10. Ό.π., σσ. 318-327.

11. *Ό.π.*, τόμ. Β΄
12. *Ό.π.*, τόμ. Α΄, σσ. 309-318.
13. *Ό.π.*, σσ. 118-123, 127-128.
14. *Ό.π.*, τόμ. Β΄, σ. 290.
15. *Ό.π.*, σ. 291.
16. *Ό.π.*, σ. 320.
17. *Ό.π.*, σσ. 277-278.
18. *Ό.π.*, σσ. 266-267.
19. *Ό.π.*, σ. 270-271.
20. *Ό.π.*, σ. 376.
21. *Ό.π.*, σ. 267.
22. *Ό.π.*, σσ. 282-283.
23. *Ό.π.*, σ. 380-381.
24. *Ό.π.*, σ. 333.
25. Ο Ιω. Ραπτάρης (1838-1871), Κ/πολίτης λόγιος με πολυσχιδή δράση, υπήρξε γραμματέας της Λέσχης «Μνημοσύνης» στο Φανάρι και ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το θέατρο (*ό.π.*, τόμ. Α΄, σ.318). Πληροφορία του Γ. Σιδέρη που τον φέρει να διευθύνει ερασιτεχνικό θίασο (βλ. *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου: 1794-1944*, Τόμ. Α΄ 1794-1908, Μουσείο και Κέντρο Μελέτης του Ελληνικού Θεάτρου, Αθήνα 1990, σ. 206), δεν έχει επαληθευτεί. Ίσως εννοεί τα μέλη της «Μνημοσύνης» που είχαν αναπτύξει ερασιτεχνική θεατρική δραστηριότητα, την οποία συντόνιζε ο Ι. Ραπτάρης.
26. Σταματοπούλου - Βασιλάκου, Χ., *ό.π.* τόμ. Β΄, σσ. 422-423.
27. *Ό.π.*, σσ. 496-497.
28. *Ό.π.*, σ. 446.
29. *Ό.π.*, σσ. 493-494.
30. *Ό.π.*, σ. 374.
31. *Ό.π.*, σσ. 443-445. Η πατρότητα του έργου αυτού δεν έχει αποσαφηνιστεί. Άλλοτε αποδίδεται στον Dennery και άλλοτε στον Rogier.
32. *Ό.π.*, σσ. 355-356.
33. *Ό.π.*, σ. 457.
34. *Ό.π.*, σ. 386. Το έργο εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1861 και στη Βραΐλα το 1863.
35. Κάτω από τα αρχικά Χ. Δ, ο Δημ. Σπάθης ανακαλύπτει τον συγγραφέα Χαρίλαο Δημόπουλο. (Σπάθης, Δημ., «Η συζυγική ζωή εν Ελλάδι: για την κωμωδία *Των γερόντων το μάθημα* και τον συγγραφέα της, *Τα Ιστορικά*, τόμ. 13, τχ. 24-25, Ιουν. - Δεκ. 1996, σσ.139-156.)
36. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ., *ό.π.* τόμ. Β΄, σ. 321.

37. *Ο.π.*, σ. 489. Είχε εκδοθεί στην Κωνσταντινούπολη το 1860.
38. *Ο.π.*, σ. 265. Είχε εκδοθεί στην Αθήνα το 1866.
39. *Ο.π.*, σ. 289. Είχε εκδοθεί στην Αθήνα το 1871.
40. *Ο.π.*, σ. 308.
41. *Ο.π.*, σ. 307. Είχε εκδοθεί στην Αθήνα το 1871.
42. *Ο.π.*, σ. 429.
43. Βλ. ό.π. σημ. 28. Παίχτηκε επίσης από ερασιτέχνες και ο «Σαούλ» του Αλφιέρι (1871, 1873) (ό.π., σ. 458).
44. *Ο.π.*, σ. 348.
45. *Ο.π.*, σ. 426. Περισσότερα για το έργο, βλ. Σπάθης, Δ., «Τα Ολύμπια», στο *Πρόγραμμα για την παράσταση του έργου από το «Αμφιθέατρο» του Σπ. Ευαγγελιάτου*, Δελφοί, 25-28 Ιουν. 1998, σσ. 45-52.
46. Πούχνερ, Β., «Ο Ρήγας και το θέατρο», στο *Ιστορικά του νεοελληνικού θεάτρου: έξι μελετήματα*. Παϊρίδης, Αθήνα 1984.
47. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ., ό.π. τόμ. Β', σσ. 306-307.
48. *Ο.π.*, σσ. 316-317.
49. *Ο.π.*, σσ. 411-412.
50. *Ο.π.*, σσ. 451-452.
51. *Ο.π.*, σσ. 492-493.
52. Στο εξής ΕΦΣΚ, Βλ. Ιάλεμος, Οδυσ., «Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου και της επιδράσεως αυτού επί της εκπαιδευτικής εν Τουρκία ενεργείας», *ΕΦΣΚ*, τόμ. ΙΒ', 1877-1878, σσ. 6-19· Βασιτιάδης, Ηρ., *Έκθεσις των έργων τού εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου: πρακτικά του Συνεδρίου των Ελληνικών Συλλόγων*, Εν Αθήναις 1879· Ξανθόπουλος, Κ., *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος εν τη συνοπτική εκθέσει της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε*, Εν Κ/πόλει 1880· *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος: πεντηκονταετηρίς*, Εν Κ/πόλει 1920· Σταύρου, Τατιάνα, *Ο εν Κιπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος: το Υπουργείον Παιδείας του αλύτρωτου Ελληνισμού*, Αθήναι 1967· Μαμώνη, Κυριακή, «Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως: ο Βενιζέλος και η μικρασιατική καταστροφή», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμ. 4, 1983, σσ. 277-297· Πανσέληνου, Έφη, «Ο εν Κ/πόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», *Διαβάζω*, τχ. 286, 29 Απρ. 1992, σσ. 17-23· Γιαννακόπουλος, Γιώργος· «Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1923) ως φορέας εθνικής πολιτικής», εισήγηση στο επιστημονικό συμπόσιο *Όψεις του μικρασιατικού ζητήματος: ιστορική θεώρηση και προεκτάσεις*, Θεσσαλονίκη, 1994· Εξερχτζόγλου, Χ., ό.π., Αναγνωστοπούλου, Σία, «Η παιδεία

- ως καθρέφτης των προβλημάτων. 19ος αι.- αρχές 20ού αι.: ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», *Ο Πολίτης*, αρ. 24, 28 Ιουν. 1996, σσ. 24-28· της ίδιας, *Μικρά Ασία 19^{ος} αιώνα - 1919: οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 290-301. Τελευταία αξιολογία μελέτη του Γιώργου Γιαννακόπουλου, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην οθωμανική αυτοκρατορία*, Αθήνα 1998, 2 τόμ., διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης της Σχολής Νομικών, Οικονομικών, Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών.
53. Εξερτζόγλου, Χ., *ό.π.*, σ. 34.
  54. Για την ίδρυση του ΕΦΣΚ, βλ. επίσης Ζωηρός, Αλέξ., «Αναμνήσεις. Η Κωνσταντινούπολις και ιδίως το Σταυροδρόμιον, κατά το 1860, η πόλις και οι άνθρωποι: η ίδρυσις του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», *Ημερολόγιον των Εθνικών Φιλανθρωπικών καταστημάτων Κιπόλεως*, Κ/πόλις 1906, τόμ. Β', σσ. 219-234· Ανδρεάδης, Οδ., «Η εικοσιπενταετηρίς του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1887*, Αθήνησι 1886, σσ. 525-588· Γιαννακόπουλος, Γ., *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 30-39.
  55. Ο αριθμός τους ποικίλλει. Τριάντα μνημονεύονται στον ΕΦΣΚ, τόμ. Ζ', 1872-73, σ. [γ]-δ', τριάντα δύο στον τόμ. ΙΓ', 1878-79 και τόμ. ΙΔ', 1879-1880 και τριάντα τρεις στον τόμ. ΙΣΤ', 1881-1882 και ΚΓ', 1891-1892.
  56. Μόνο στην Κωνσταντινούπολη οι σύλλογοι την περίοδο 1861-1892 φτάνουν τον αριθμό των πεντακοσίων (500) (βλ. Μαμώνη, Κ. «Εισαγωγή στην ιστορία των συλλόγων Κ/πόλεως: 1861-1922», *ό.π.*, σ. 222, και Γιαννακόπουλος, Γ., *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 120).
  57. ΕΦΣΚ, τόμ. Α', 1863, σ. στ'.
  58. *Ό.π.*, τόμ. Β', 1864, σσ. 128-131.
  59. *Ό.π.*, τόμ. Δ', 1865-1870, σσ. 246-247.
  60. Γιαννακόπουλος, Γ., *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 49-50.
  61. Σταματοπούλου - Βασιλάκου, Χ., *ό.π.* τόμ. Β', σσ. 6-9.
  62. ΕΦΣΚ, τόμ. Α', *ό.π.*, σσ. 85-87.
  63. Ο Δ. Φίλιος, διδάκτωρ φιλοσοφίας, τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ και γενικός γραμματέας του, έδωσε εννέα (9) διαλέξεις με το θέμα αυτό (*Νεολόγος*, αρ. φ. 1189, 18 Δεκ. 1872, αρ. φ. 1205, 11 Ιαν. 1873, αρ. φ. 1215, 23 Ιαν. 1873), στις οποίες αναφέρθηκε στα γένη και τα είδη του θεάτρου, στη γένεση της τραγωδίας και της κωμωδίας, στις αρχαίες παραστάσεις, στους τρεις μεγάλους τραγικούς με λεπτομερή ανάλυση της *Αντιγόνης* του Σοφοκλή, στον

- Αριστοφάνη, στον Μένανδρο, στο θέατρο των Ρωμαίων και, τέλος, στο θέατρο *παρά τοις Φράγκοις* (ΕΦΣΚ, τόμ. Ζ', 1872-1873, σ. 310).
64. Σε συνεδρίαση του ΕΦΣΚ διαβάστηκε η παράφραση του έργου αυτού του Αριστοτέλη που είχε κάνει το 1579 ο καθηγητής των ελληνικών και λατινικών γραμμάτων Θεόδωρος Ρέντιος ο Χίος. Την παράφραση αυτή αντέγραψε από τον κώδικα αρ. 360 της Βασιλικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου το 1869 ο Ματθαίος Παρανίκας, ο οποίος και την προλογίζει στο περιοδικό του Συλλόγου (ό.π., τόμ. ΙΒ', 1877-1878, σσ. 75-100).
  65. Το εκτενές αυτό μελέτημα του Ηρ. Βασιάδη, λόγιου και ιατρού, κορυφαίου στελέχους του ΕΦΣΚ και επί χρόνια προέδρου του, που διαβάστηκε τμηματικά σε τρεις συνεδριάσεις του Συλλόγου (ό.π., τόμ. ΙΣΤ', 1881-1882, σσ. 88-301) περιελάμβανε τα παρακάτω θέματα σε σχέση με το θέατρο: «Περί Αισχύλου κρίσεις Οδ. Μυλλέρου, Ρατίν και άλλων» (ό.π., σσ. 134-140), «Κρίσεις J. Girard περί των θρησκευτικών ιδεών του Αισχύλου» (ό.π., σσ. 140-143), «Θρησκευτικά δοξασία Αισχύλου περί Διός και άλλων Ολυμπίων θεών (ό.π., σσ. 143-146), «Περί μοιρών, εριννύων κτλ.» (ό.π., σσ. 146-149), «Πόθεν επιστεύθη ότι η μοίρα κυρίαρχος εστί δέσποινα των τραγωδιών του Αισχύλου» (ό.π., σσ. 149-156), «Περί του ανθρώπου και της ηθικής αυτού ελευθερίας» (ό.π., σσ. 156-160), «Σοφοκλής» (ό.π., σσ. 170-172) και «Ευριπίδης» (ό.π., σσ. 172-182).
  66. Ο δημοσιογράφος και λόγιος Οδυσσέας Ανδρεάδης, τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ έδωσε δύο διαλέξεις με το θέμα αυτό το 1892 (ό.π., τόμ. ΚΓ', 1891-1892, σ. 90) και στις 24 Ιαν. 1893 δημόσια διάλεξη με τίτλο «Περί της ιστορίας τούτου του θεάτρου και της δραματικής ποιήσεως» (ό.π., τόμ. ΚΔ', 1892-1893, σ. 84, και *Νεολόγος*, αρ. φ. 7.039, 23 Ιαν. 1893).
  67. ΕΦΣΚ, τόμ. ΚΗ', 1899-1902, σ. 41. Ο Ηρακλής Θαλασσινός ήταν δικηγόρος και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ.
  68. Ό.π., τόμ. ΚΘ', 1902-1905, σ. 29.
  69. Ό.π., σ. 59. Ο Λουίζος Ηλιού ήταν καθηγητής στο Ροβέρτειο Κολλέγιο της Κωνσταντινούπολης και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ.
  70. Ανακοίνωση του καθηγητή της μουσικής και τακτικού μέλους του ΕΦΣΚ Γ. Παχτίκου στο Αρχαιολογικό Τμήμα του Συλλόγου (ό.π., τόμ. ΛΒ', 1908-1910, σ. 37).
  71. Η επιστημονική ανακοίνωση του Ιω. Ασπριώτη, καθηγητή του Ζαππέιου Παρθεναγωγείου και τακτικού μέλους του ΕΦΣΚ, διαβάστηκε σε δύο ειδικές συνεδρίες του Συλλόγου τον Ιαν. 1909 (ό.π., σσ. 38) και δημοσιεύτηκε στον ίδιο τόμο (ό.π., σ. 138-144).
  72. Δημόσια διάλεξη (ό.π., σ. 75).

73. *Αρμονία*, αρ. φ. 11, 25 Απρ. 1864.
74. *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. φ. 168, 19 Δεκ. 1864.
75. Ομιλία στον ΕΦΣΚ, στις 21 Μαρτ. 1871 του Αλ. Ρ. Ραγκαβή, πρεσβευτή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, επίτιμου μέλους του Συλλόγου (*Κωνσταντινούπολις*, αρ. φ. 923, 18 Μαρτ. 1871, *Τύπος*, αρ. φ. 160, 19 Μαρτ. 1871, *Νεολόγος*, αρ. φ. 752, 18 Μαρτ. 1871, *ΕΦΣΚ*, τόμ. Ε', 1870-1871, σ. 89) με τις εξής θεματικές ενότητες: «Περί της παρ' Έλλησιν αρχής του θεάτρου», «Περί του σχήματος του θεάτρου», «Περί του χρόνου των παραστάσεων και του οργανισμού των υποκριτών», «Περί ακροατών» και «Δράμα» (*ΕΦΣΚ*, ό.π., σσ. 97-98).
76. *Νεολόγος*, αρ. φ. 806, 27 Ιουλ. 1871. Ο Γεώργιος Χασιώτης ήταν καθηγητής και γενικός γραμματέας του ΕΦΣΚ.
77. Ο Χρήστος Χατζηχρήστος, διδάκτωρ φιλοσοφίας, σχολάρχης της ενοριακής σχολής της Παναγίας στο Σταυροδρόμιο, ιδρυτής του Ελληνογαλλικού Λυκείου στην Κ/πολη και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ, έδωσε δέκα (10) δημόσιες διαλέξεις στο Σύλλογο με το θέμα αυτό (24 Δεκ. 1873, 10 Ιαν., 31 Ιαν., 21 Φεβρ., 2 Μαρτ., 7 Μαρτ., 16 Μαρτ., 21 Μαρτ., 3 Απρ. και 14 Απρ. 1874) (*Νεολόγος*, αρ. φ. 1.488, 31 Δεκ. 1873, αρ. φ. 1.494, 9 Ιαν. 1874, αρ. φ. 1.540, 6 Μαρτ. 1878, αρ. φ. 1.545, 12 Μαρτ. 1874).
78. Δημόσιο μάθημα στον ΕΦΣΚ της Σαπφούς Λεοντιάδος, διευθύντριας του Παλλάδιου Παρθεναγωγείου και τακτικού μέλους του Συλλόγου (*ΕΦΣΚ*, τόμ. ΙΖ', 1882-1883, σ. 206).
79. *Ό.π.*, τόμ. ΙΘ', 1884-1885, σ. 126.
80. *Ό.π.*, τόμ. ΚΒ', 1889-1891, σ. 100 Ο. Κ. Χρυσαιφίδης ήταν λόγιος και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ.
81. Ο Δημοσθένης Οικονομίδης, καθηγητής στη Μεγάλη του Γένους Σχολής και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ, έδωσε τρεις διαλέξεις με το θέμα αυτό (*ό.π.*, τόμ. ΚΓ', 1891-1892, σ. 90, και *Νεολόγος*, αρ.φ. 6.799, 27 Μαρτ. 1892).
82. *Ό.π.*, τόμ. ΚΗ', 1899-1902, σ. 81.
83. Η διάλεξη αυτή δόθηκε δύο φορές και συνοδεύτηκε από εκτέλεση σύνθεσης του Γ. Παχτίκου υπό μικτού ερασιμόλπων χορού (*ό.π.*, τόμ. ΚΘ', 1902-1905, σ. 29).
84. Για εκδόσεις και παραστάσεις των παρακάτω αναφερομένων αρχαίων ελληνικών δραμάτων, βλ. Σταματοπούλου - Βασιλάκου, Χ., «Το αρχαίο ελληνικό δράμα στις ελληνικές παροικίες: το παράδειγμα της Κωνσταντινούπολης στο 19ο αι.», *Παράβασις*, τόμ. 3, 1999-2000 (υπό έκδοση).
85. *Αρμονία*, αρ. φ. 43, 14 Αυγ. 1864, και αρ. φ. 97, 27 Φεβρ. 1865.
86. *Ό.π.*, αρ. φ. 72, 25 Νοεμβρ. 1864.

87. *Ο.π.*, αρ. φ. 43, 14 Αυγ. 1864, και *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. φ. 229, 8 Φεβρ. 1865.
88. *Αρμονία*, αρ. φ. 80, 23 Δεκ. 1864, και *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. φ. 169, 23 Δεκ. 1864.
89. *Νεολόγος*, αρ. φ. 438, 21 Νοεμβρ. 1868. Ο δημοσιογράφος Σταύρος Βουτυράς ήταν τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ.
90. Ο καθηγητής Αθανάσιος Δημητριάδης, τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ, έδωσε δύο διαλέξεις με το θέμα αυτό (*ό.π.*, αρ. φ. 919, 17 Ιαν. 1872, και *ΕΦΣΚ*, τόμ. ΣΤ' 1871-1872, σ. 280).
91. Ο διευθυντής της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης Ματθαίος Παρανίκας και αντεπιστέλλον μέλος του ΕΦΣΚ, σε δημόσιο μάθημα στο Σύλλογο στις 24 Δεκ. 1873, αναλύει τον *Προμηθέα δεσμώτη* (*Νεολόγος* αρ. φ. 1488, 31 Δεκ. 1873). Με το ίδιο θέμα δίνει δύο διαλέξεις το 1876 στο Σύλλογο η Καλλιόπη Κεχαγιά, διευθύντρια του Ζαππείου Παρθεναγωγείου στην Κωνσταντινούπολη και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ. (*ΕΦΣΚ*, τόμ. 1, 1875-1876, σ. 173).
92. *Νεολόγος*, αρ. φ. 1566, 10 Απρ. 1874, αρ. φ. 1847, 26 Μαρτ. 1875, και *Θράκη*, αρ. φ. 435, 26 Μαρτ. 1875.
93. Η μελέτη αυτή του Ματθαίου Παρανίκα διαβάστηκε σε συνεδρίαση του ΕΦΣΚ και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό του (*ΕΦΣΚ*, τόμ. ΙΕ', 1880-1881, σσ. 1-9).
94. *Ο.π.*, τόμ. ΙΖ', 1882-1883, σ. 206.
95. *Ο.π.*, τόμ. Κ', 1885-1887, σ. 60. Ο Ευάγγελος Αμαξόπουλος ήταν καθηγητής και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ.
96. *Ο.π.* Ένα χρόνο πριν είχε δωρηθεί στη βιβλιοθήκη του ΕΦΣΚ η πολιτική μελέτη του Ν. Σαρίπολου για τον *Προμηθέα δεσμώτη* του Αισχύλου (*ό.π.*, τόμ. ΙΘ', 1884-1885, σ. 196).
97. Η ανακοίνωση αυτή του Π. Παπαγεωργίου, δασκαλου στην Άρτα, αντεπιστέλλοντος μέλους του ΕΦΣΚ, διαβάστηκε στις 11 Μαΐου 1887, σε συνεδρίαση του Συλλόγου (*ό.π.*, τόμ. ΙΘ', 1884-1885, σ. 92).
98. Το θέμα αυτό παρουσιάστηκε σε δύο διαλέξεις από τον καθηγητή, υποδιευθυντή της Ελληνεμπορικής Σχολής της Χάλκης, Βαζάνη Βράνο, τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ (*ό.π.*, σ. 93).
99. *Ο.π.*, τόμ. Κ', *ό.π.*, σ. 93.
100. *Ο.π.*, τόμ. ΙΘ', *ό.π.*, σ. 99. Ο Θεμιστοκλής Σαλτέλης ήταν καθηγητής και αντιπρόεδρος του ΕΦΣΚ.
101. *Ο.π.*, τόμ. ΚΕ', 1893-1894, σ. 83.
102. *Ο.π.*, τόμ. ΚΣΤ', 1894-1895, σ. 124.
103. *Ο.π.*, τόμ. ΚΖ', 1895-1899, σ. 175, 178.
104. *Ο.π.*, σ. 183.

105. Η ανάλυση της τραγωδίας έγινε σε δύο μαθήματα και ακολούθησε ερμηνεία δύο χορικών από 40μελή χορό (ό.π., σ. 210).
106. Ό.π., τόμ. ΚΗ', 1899-1902, σ. 37.
107. Η ανάλυση της κωμωδίας αυτής του Αριστοφάνους έγινε σε δύο διαλέξεις και ακολούθησε εκτέλεση τριών χορικών από μικτό χορό ανδρών και γυναικών (ό.π., σ. 49).
108. Ό.π., τόμ. ΚΘ', 1902-1905, σ. 59. Ο Χρήστος Πανταζίδης ήταν σχολάρχης στα Ταταύλα και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ.
109. Ό.π.
110. Ό.π., σσ. 69-70.
111. Ό.π., σ. 92.
112. Ό.π., τόμ. Λ', 1905-1907, σ. 14 και σ. 19. Το μελέτημα αυτό δημοσιεύτηκε στον ίδιο τόμο (ό.π., σ. 141-144).
113. Ό.π., σ. 39.
114. Ό.π., τόμ. ΛΒ', 1908-1910, σ. 38.
115. Ό.π. Ο Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου ήταν καθηγητής στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ.
116. Ό.π., σ. 75.
117. Ό.π., σ. ΛΓ', 1910-1911, σ.21.
118. Ό.π.
119. Ό.π.
120. Ό.π.
121. Ό.π. Ο Κ. Νικολαΐδης ήταν καθηγητής.
122. Ό.π., τόμ. Ε', 1870-1871, σ. 89 και *Νεολόγος*, αρ. φ. 711, 3 Δεκ. 1870.
123. *Νεολόγος*, αρ. φ. 4159, 12 Φεβρ. 1883.
124. Η πραγματεία αυτή διαβάστηκε σε έξι συνεδριάσεις στο Σύλλογο (ΕΦΣΚ, τόμ. ΙΖ', 1882-1883, σσ. 189-190).
125. Ό.π., τόμ. ΙΘ', 1884-1885, σ. 126, και *Βυζαντίς*, αρ.φ. 2915, 12 Ιαν. 1885.
126. ΕΦΣΚ, τόμ. ΚΑ', 1887-1888, σ. 279. Ο Κωνσταντίνος Καλλιιάδης ήταν μέλος του Συμβουλίου Επικρατείας και ιδρυτικό μέλος του ΕΦΣΚ· ήταν διευθυντής επίσης του Γραφείου Τύπου της Υψηλής Πύλης.
127. Ό.π., σ. 280.
128. Ό.π., τόμ. ΚΔ', 1892-1893, σ. 107, και *Νεολόγος*, αρ. φ. 7076, 10 Μαρτ. 1893.
129. ΕΦΣΚ, τόμ. ΚΑ', ό.π., 279, και *Νεολόγος*, αρ.φ. 5897, 23 Φεβρ. 1889.
130. ΕΦΣΚ, ό.π., και *Νεολόγος*, αρ. φ. 5909, 9 Μαρτ. 1889.
131. *Νεολόγος*, αρ. φ. 574, 16 Δεκ. 1869, και αρ. φ. 575, 18 Δεκ. 1869. Το έργο είχε ήδη μεταφραστεί από τον Νικ. Κ. Ιωνίδη και εκδόθηκε στην Αθήνα το 1858. Στην Κωνσταντινούπολη πρωτοπαίχτηκε το 1863 από τον θίασο του

- Π. Σούτσα (Σταματοπούλου - Βασιλάκου, Χ., *Το θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19^ο αι.*, ό.π., τόμ. Β', σ. 347).
132. *Θράκη*, αρ. φ. 427, 15 Μαρτ. 1875. Ο ιατρός και λόγιος Στέφανος Καραθεοδωρής υπήρξε ιδρυτικό μέλος του ΕΦΣΚ και πρώτος πρόεδρος του. Τα έργα του Σίλλερ, που παρουσιάζει στη διάλεξή του, είναι ήδη γνωστά στο ελληνικό κοινό. Το 1852 εκδίδεται στην Αθήνα μεταφρασμένο από τον Μ.Α. Κανίνη, το μελόδραμα του Μαφφέη *Λησταί* που βασίζεται στο ομώνυμο έργο του Σίλλερ. Το τελευταίο παίζεται στην Κωνσταντινούπολη από το 1870 (Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ., ό.π., τόμ. Β', σ. 378). Μετάφρασή του από τον Κ. Ξανθόπουλο θα κυκλοφορήσει στην Κωνσταντινούπολη το 1881. Η *Συνωμοσία του Φιέσκου εν Γενοῦῃ* εκδίδεται στην Αθήνα το 1872, μεταφρασμένη από τον Μαλλιάκη Ράλλη. Στην Κωνσταντινούπολη παίζεται μόνο το 1875 (ό.π., σ. 466), την ίδια χρονιά που δίνεται η διάλεξη. Το έργο *Ραδιοουργία και έρωσ, ή Λουίζα Μίλλερ* εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1843 σε ανώνυμη μετάφραση, που επανεκδόθηκε στην Πάτρα το 1865. Στην Κωνσταντινούπολη παίζεται από το 1871 (ό.π., σ. 452). Εξάιρεση αποτελεί το πεντάπρακτο δράμα *Δον Κάρλος* που μεταφράζεται μερικώς (οι δύο πρώτες πράξεις) πολύ αργότερα, το 1886, από τον Γεώργιο Κ. Στρατήγη και δημοσιεύεται στην εφ. *Απόλλων* του Πειραιά. (Μυγδάλης, Λάμπρος, *Ελληνική βιβλιογραφία Φρίντριχ Σίλλερ*, Διαγώνιος, Θεσ/νίκη 1986, τχ. 120, σ. 23). Το έργο δεν φαίνεται να παίζεται τον 19ο αι., παρά μόνο ως μελόδραμα από ξένους μουσικούς θιάσους. Γνωστή η παράστασή του το 1905 στο Βασιλικό Θέατρο σε μετάφραση Άγγελου Βλάχου. (Προγρ. ΘΜ.)
133. Από τη δεύτερη ενότητα των έργων του Σίλλερ, ο Βαλλειστάιν δεν μεταφράστηκε στα ελληνικά και φαίνεται ότι δεν έχει παιχτεί. Από τα άλλα έργα του, η *Μαρία Στουάρτη*, εκδόθηκε στην Αθήνα το 1868 μεταφρασμένη από τον Ευάγγ. Χρηστίδη. Στην Κωνσταντινούπολη παίζεται από το 1874 (Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ., ό.π., τόμ. Β', σ. 393). Η *Παρθένος της Αυρηλιάς ή Αυρηλιανή παρθένος* εκδόθηκε στην Αθήνα το 1861 σε μετάφραση Δ. Αργυριάδη. Παράστασή της όμως δεν εντοπίζεται στην Κωνσταντινούπολη. Η *Μνηστή της Μεσσήνης* εκδόθηκε το 1861 στην Αθήνα μεταφρασμένη από τους Ι. Σταθάκη και Ι. Αργυριάδη με τίτλο *Η νύμφη της Μεσσήνης*, και στην Κωνσταντινούπολη το 1875 σε μετάφραση Μιλτ. Λυκιαρδόπουλου, όπου και παίζεται από το 1869 (ό.π., σ. 418).
134. *ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΒ', 1889-1891, σ. 138. Το έργο ήταν ήδη γνωστό στο ευρύ κοινό. Είχε προηγηθεί η μετάφρασή του από τον Ι. Περβάνογλου (Αθήνα, 1858 και 1868, Κωνσταντινούπολη, 1874 και Αθήνα, 1883) από το Δημ. Βικέλα (Αθήνα, 1882), από τον Ιω. Πολυλά (Αθήνα, 1889), ενώ το 1890 μετα-

- φράζεται και από τον Μιχ. Δαμιράλη (Σιδέρης, Γ., «Ο Σαίξπηρ στην Ελλάδα II. Έργα, μεταφράσεις, πρωταγωνιστές», *Θέατρο*, τχ. 14, Μαρτ.-Απρ. 1964, σ. 56), μετάφραση που εκδίδεται το 1900 στη σειρά της Βιβλιοθήκης Μαρσλή. Πρωτοπαίχτηκε από τον θίασο Π. Σούτσα το 1866 (ό.π.) και περιελήφθη στο δραματολόγιο του «Μενάνδρου» και του θιάσου του Νικ. Λεκατσά. Στην Κωνσταντινούπολη πρωτοπαίχτηκε το 1869 από τον θίασο «Αισχύλο» των Π. Σούτσα και Διον. Ταβουλάρη. (Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ., ό.π., τόμ. Β', σ. 261). Το 1890, που δίνεται η διάλεξη, το έργο έχει παιχτεί στις 15 Ιαν. από τον «Μένανδρο» του Διον. Ταβουλάρη, στο θέατρο «Βέρδη» (ό.π.).
135. *ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΔ', 1892-1893, σ. 84 και 107. Ο διδάσκαλος και διευθυντής του Osmanische Post Διονύσιος Rosenfeld ήταν τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ. Η επιλογή παρουσίασης του αρχαιοπρεπούς θεατρικού συγγραφέα Franz Grillparzer (1791-1872) εντάσσεται στο πνεύμα αρχαιολατρίας που καλλιέργησε ο Σύλλογος. Έργα του θα παιχτούν στην Ελλάδα στον 20ό αιώνα (*Ηρώ και Λεάνδρος* το 1905, 1906, 1907, 1908, *Μήδεια* το 1905, το *Στοιχείο του πύργου* 1934) από το Βασιλικό Θέατρο. Το *Στοιχείο του πύργου* και η *Μήδεια* μεταφράστηκαν από τον Κωνστ. Χατζόπουλο, ενώ η *Σαπφώ* από τον Εμμ. Δαυίδ.
136. Η μελέτη αυτή που εστάλη από τον Ζακυνθινό ιστοριοδίφη και λόγιο Λεωνίδα Ζώη, αντεπιπέλλον μέλος του ΕΦΣΚ, διαβάστηκε από τον δικηγόρο Π. Νικολόπουλο, πρώτο γραμματέα του Δ.Ε.Μ. Συμβουλίου, σε συνεδρίαση του Συλλόγου, στις 18 Νοεμβρ. 1896 (*ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΖ', 1895-1899, σ. 99) και δημοσιεύτηκε στον ίδιο τόμο (ό.π., σσ. 294-301).
137. Ο διδάσκαλος και νομομαθής Ευστ. Ποπέσκος, τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ, έδωσε τη διάλεξη αυτή σε δημόσιο μάθημα στο Σύλλογο στις 9 Μαρτ. 1898. (ό.π., σ. 165 και *Νέα Εφημερίς*, αρ. φ. 2128, 6 Μαρτ. 1898). Ο Ρώσος δραματογράφος Αλεξάντερ Γκριμπογέντωφ (Grobogedon 1795-1822) δεν ήταν γνωστός στον ελληνικό χώρο. Ίσως αυτή να είναι και η πρώτη παρουσίασή του στο ελληνικό κοινό. Έργα του δεν εντοπίζονται να παίζονται, ούτε έχουν εκδοθεί. Μόνο η κωμωδία του *Αλίμονο στους έξυπνους* (1822-1824) παίχτηκε το 1985 από την Εταιρεία Θεάτρου «Η Σκηνή» με τίτλο *Συμφωρά από το πολύ μυαλό*, σε μετάφραση του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου.
138. *ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΗ', 1899-1902, σ. 26. Ο Μηνάς Αυθεντόπουλος ήταν καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ. Ο *Φάουστ* είχε μεταφραστεί από επιφανείς λογίους, το 1864 από το Δ. Βικέλα που μετάφρασε αποσπάσματά του (*Χρυσάλις*, τόμ. Β', 1864, σσ. 593-594), το 1879 από τον Αλ. Ρ. Ραγκαβή (βλ. *Απαντά* του, παράρτημα τόμ. Ε'), το 1887 από τον

- Γεωργ. Στρατήγη και την ίδια χρονιά από τον Αριστ. Προβελέγγιο. Στα βιβλία που προσφέρονται στη βιβλιοθήκη του Συλλόγου το 1884-1885, περιλαμβάνεται και το έργο «*Ο Φάουστ της έκτης τραγωδίας* τραγωδοποιούντος του Goethe κατά τας ποιητικές αρχάς υπό Ι.Δ. Βαρελά. Αθήνα 1882». (*ΕΦΣΚ*, τόμ. ΙΘ', 1884-1885, σ.219). Παραστάσεις του *Φάουστ* του Γκαίτε δεν εντοπίζονται στον ευρύτερο ελληνικό χώρο τον 19ο αιώνα. Αντίθετα το κοινό μνείται στην υπόθεση του έργου από την ομότιτλη όπερα του Gounod. (Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ., *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 487) που παίζεται συνήθως από ξένους μελοδραματικούς θιάσους. Πρώτη παράσταση του *Φάουστ* δίνεται το 1904 στο Βασιλικό Θέατρο σε μετάφραση Κωνστ. Χατζόπουλου.
139. *ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΗ', *ό.π.*, σ. 49. Ο Θρασύβουλος Καμαράδος ήταν έμπορος και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ.
140. *Ό.π.*, σ. 81. Ο *Οθέλλος* είχε μεταφραστεί στη Σμύρνη το 1858 από ανώνυμο μεταφραστή (*Ο φιλοκάλος Σμυρναίος*, 1858, αρ. 19-24), στην Κωνσταντινούπολη το 1873 από τον εκδότη Ιω. Δ. Μανώλη, στην Αθήνα το 1876 και το 1896-1897 και στην Κωνσταντινούπολη το 1880 από τον Δημ. Βικέλα, και το 1883 στην Αθήνα από τον εκδότη Δ. Αντωνόπουλο. Στην Κωνσταντινούπολη το έργο αυτό του Σαίξπηρ παίχτηκε κατ'επανάληψη από μικρούς και μεγάλους θιάσους (Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ., *ό.π.*, σσ. 423-425).
141. *ΕΦΣΚ*, τόμ. Λ', 1905-1907, σ. 39.
142. *Ό.π.*, σ. 84.
143. *Ό.π.* Ο Αχιλλεύς Καλεύρας ήταν δημοσιογράφος και τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ. Για εκδόσεις και παραστάσεις έργων του Ίψεν στην Ελλάδα, βλ. Παπανδρέου, Νικηφόρος, *Ο Ίψεν στην Ελλάδα: από την πρώτη γνωριμία στην καθιέρωση 1890-1910*, Κέρδος, Αθήνα 1983.
144. *ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΓ', 1891-1892, σ. 90.
145. *Νεολόγος*, αρ. φ. 8028, 14 Φεβρ. 1896.
146. *ΕΦΣΚ*, τόμ. Λ', 1905-1907, σ. 38.
147. *Ό.π.*, τόμ. ΛΒ', 1908-1910, σ. 38. Το αρχαιόθεμο τρίπρακτο αυτό δράμα του Διον. Ταβουλάρη με τίτλο προλόγου *Σαλαμής και Παρθενών* εκδόθηκε στην Κίπολη τη χρονιά αυτή (1909). (Σιδέρης, Γ. «Τ' αρχαία έργα στο νεοελληνικό θέατρο και άλλα σχετικά», *Μουσικά Χρονικά*, τχ. 9-10, Σεπτ.-Οκτ. 1931, σ. 216.) Δεν υπάρχει όμως μνεία παράστασής του.
148. Βλ. σημ. 137.
149. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ., *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 260-268.
150. Στην ευεργετική αυτή παράσταση στο θέατρο «Βέρδη», ο «Μένανδρος» συνέπραξε με τον γαλλικό θίασο του Κλαυδίου (Claudius) (*Νεολόγος*, αρ. φ. 6147, 9 Ιαν. 1890) και ο πρώτος έπαιξε τον *Ταρτούφο* του Μολιέρου, ενώ ο

- γαλλικός θίασος την οπερέτα του Όφενμπαχ, *La rose de St. Flour* (ό.π., αρ. φ. 6.153, 16 Ιαν. 1890).
151. Η τρίπρακτη αυτή έμμετρη τραγωδία του Κορομηλά είχε εκδοθεί στην Αθήνα το 1885. Ο συγγραφέας της επιλέγει να την παρουσιάσει στο Σύλλογο λόγω του θέματός της, που είχε στηριχτεί σε αρχαίο μύθο μνημονεύομενο από τον Πλούταρχο.
152. Την εποχή αυτή ο Νικ. Λάσκαρης ήταν πρόεδρος του «Συλλόγου Αλληλοβοηθείας Ελλήνων Ηθοποιών» (Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών, *Ογδόντα χρόνια 1917-1997: Ιστορική αναδρομή από ομάδα θεατρολόγων*, Έρευνα - εποπτεία - συντονισμός Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Κ. και Π. Σμπιλίας, Αθήνα 1999, σσ. 64-71).
153. *ΕΦΣΚ*, τόμ. Α΄, 1905-1907, σ. 12.
154. *Ο.π.*, σ. 38.
155. *Ο.π.*, σ. 69.
156. Ο γιατρός Κλέων Κοκκολάτος διαβάζει τις πραγματείες του «Η ιατρική του Σοφοκλέους» στις 20 Ιαν. 1892 (ό.π., τόμ. ΚΓ΄, 1891-1892, σ. 52), «Ο Ευριπίδης και η ιατρική» στις 2 Δεκ., 1896 (ό.π., τόμ. ΚΖ΄, 1895-1899, σ. 102), και «Η ιατρική εν τη αρχαία τραγωδία» στις 16 Νοεμβρ. 1898 (ό.π., σ. 182). Επίσης ο γιατρός Αλέξανδρος Τουργούτης δίνει διάλεξη το 1893 με θέμα «Περί της παρ' Αριστοφάνει ιατρικής» (ό.π., τόμ. ΚΔ΄, 1892-1893, σ. 84 και 107).
157. Δεν δημοσιεύονται όλες, παρά μόνο ένα μέρος τους. Δεν είναι γνωστά τα κριτήρια επιλογής τους. Ίσως έπαιξε ρόλο και η έκταση.
158. Βλ. π.χ. Παρανίκας, Ματθαίος, «Μελέτη επί του Αίαντος Μαστιγοφόρου του Σοφοκλέους» (ό.π., τόμ. ΚΑ΄, 1887-1888, σσ.156-160). Βλ. επίσης Σάρρος Δημ., «Διορθωτικά εις Ευριπίδην. Α΄ *Ιφιγένεια εν Ταύροις: σχόλια*», στο *Ο εν Κπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος: πενηκονταετηρίς 1861-1911*, Εν Κπόλει 1919-1921, σσ. 431-434· του ίδιου, «Διορθωτικά εις Ευριπίδην Β΄ *Ιφιγένεια εν Αυλίδι: σχόλια*» (ό.π., σσ. 434-436) και «*Μήδεια: σχόλια*» (ό.π., σσ. 436-437).
159. Πριν από τον ΕΦΣΚ, το 1850 οι διδάσκαλοι του Γένους Κων. Ασώπιος, Θ. Μανούσης, Φίλιππος Ιωάννου και Στεφ. Κουμανούδης, με τη βοήθεια του Δημ. Βερναρδάκη ανέλαβαν την πρωτοβουλία έκδοσης των αρχαίων Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων, με προλεγόμενα, κριτικές και ερμηνευτικές σημειώσεις, έργο που όμως εγκαταλείφθηκε λόγω έλλειψης οικονομικής στήριξης (*ΕΦΣΚ*, τόμ. Θ΄, 1874-1875, σσ. 198-199).
160. *Ο.π.*, σ. 199.
161. Το 1874 ο Χρηστάκης Ζωγράφος προσφέρει στον ΕΦΣΚ ετησίως και για

- δεκαπέντε (15) χρόνια 450 τουρκικές λίρες, ως βραβείο για την έκδοση των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Αρχικά είχε αποφασιστεί η έκδοση να γίνεται με διαδικασία διαγωνισμού. Λόγω όμως της αρνητικής στάσης των ευρωπαϊών ελληνοστών αλλά και των ελλήνων λογίων, το «Ζωγράφειον Διαγώνισμα» τροποποιήθηκε στη «Ζωγράφειον Βιβλιοθήκην» με σύμφωνη γνώμη του ευεργέτη (ό.π., σσ.199-201) και οι εκδόσεις πραγματοποιούνταν κατόπιν συμφωνίας μεταξύ ΕΦΣΚ και μελετητών. Συντάσσεται έτσι στις 20 Ιαν. 1875 το Πρόγραμμα της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης αποτελούμενο από 10 άρθρα που υπογράφει η Φιλολογική Επιτροπή του ΕΦΣΚ με πρόεδρο τον Ηρ. Βασιάδη, εισηγητή τον Α. Τάγη και μέλη τους Μ. Παρανίκα, Χρ. Χατζηχρήστο, Αιμ. Νουνότη, Στ. Νικοκάβουρα και Γ. Χασιώτη (ό.π., σσ. 201-202).
162. Ό.π., σ. 201.
163. Ήδη από το 1869 ο Ηρ. Βασιάδης είχε συμπεριλάβει στον προγραμματισμό των εργασιών του ΕΦΣΚ την έκδοση των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Για το σκοπό αυτό είχε απευθυνθεί στους επιφανείς τού εν Κιόλοι ελληνοικού εμπορίου ζητώντάς τους να ανταποκριθούν στο αίτημά του, για οικονομική ενίσχυση του εγχειρήματος (ό.π., σ. 139).
164. Ο αρχικός προγραμματισμός περιελάμβανε την έκδοση έργων των: Ομήρου (4 τόμ.), Ησιόδου (1 τόμ.), Πινδάρου (2 τόμ.), Αισχύλου (2 τόμ.), Σοφοκλή (2 τόμ.), Ευριπίδη (4 τόμ.), Αριστοφάνη (3 τόμ.), Θεοκρίτου (1 τόμ.), Ηροδότου (3 τόμ.), Θουκυδίδη (3 τόμ.), Ξενοφώντα (4 τόμ.), Λυσία (1 τόμ.), Ισοκράτη (2 τόμ.), Δημοσθένη (2 τόμ.), Αισχίνη (1 τόμ.), Πλάτωνα (3 τόμ.), Αριστοτέλη (3 τόμ.), Πλουτάρχου (3 τόμ.), Λουκιανού (2 τόμ.), δηλ. συνολικά 46 τόμων (ό.π., σ. 202). Το 1885, όταν ο Χρηστάκης Ζωγράφος ανακοίνωσε με επιστολή του στον ΕΦΣΚ ότι κατέθεσε στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 8.000 τουρκικές λίρες μαζί με τους τόκους δεκαπέντε ετησίων δόσεων, ο ΕΦΣΚ συνέταξε νέο πρόγραμμα εκδόσεων δύο σειρών: η πρώτη θα περιελάμβανε τα έργα των 29 σημαντικότερων αρχαίων Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων σε σύνολο 90 τόμων, και η δεύτερη τα έργα των υπολοίπων συγγραφέων και ποιητών, μαζί με τα βοηθητικά τους συγγράμματα, καθώς τα έργα των πατέρων της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας και των δοκιμοτέρων Λατίνων ποιητών και συγγραφέων. Το φιλόδοξο αυτό πρόγραμμα εγκρίθηκε τον Οκτ. 1885 (ό.π., τόμ. ΚΣΤ', 1894-1895, σ. 43).
165. Ό.π., τόμ. Θ', ό.π., σ. 202.
166. Η Φιλολογική Επιτροπή που είχε την ευθύνη της «Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης» αποφάσισε, μετά από πολλές συζητήσεις, να προχωρήσει στην έκδοσή πρώτα των συγγραφέων εκείνων που ήταν περισσότερο ωφέλιμοι για τη

- νεολαία και που κείμενά τους είχαν περιληφθεί στα σχολικά εγχειρίδια. Οι συγγραφείς αυτοί ήταν ο Σοφοκλής, ο Ξενοφών, ο Πλάτων, ο Λυσίας και ο Θεόκριτος (ό.π., τόμ. Γ', 1875-1876, σ. 183).
167. Η ολοκλήρωσή της αναγγέλλεται στις 13 Απρ. 1884 (ό.π., τόμ. ΙΗ', 1883-1884, σ. 67). Οι οικονομικές διαπραγματεύσεις και οι τεχνικές διαδικασίες θα καθυστερήσουν την έκδοση τρία χρόνια. Το έργο θα τυπωθεί τελικά στην Αθήνα το 1887 από το τυπογραφείο των αδελφών Περρή και θα περιλαμβάνει εισαγωγή (σσ. 1-86), κείμενο και επεξηγηματικά υπομνήματα (σ. 89-384), διορθωτικά υπομνήματα (σσ. 385-704) και κεντρικό υπόμνημα (σσ. 705-714).
168. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ήρθε σε πρόσκαιρη ρήξη με τον ΕΦΣΚ, όταν απαιτήσε να πληρωθεί για τα 45 τυπογραφικά της έκδοσης, ενώ η αρχική συμφωνία του με το Σύλλογο ανέφερε 20 τυπογραφικά. Τελικά το θέμα διευθετήθηκε με αμοιβαίο συμβιβασμό (ό.π., τόμ. ΚΑ', 1887-1888, σ. 204).
169. Ήταν διδάκτωρ φιλοσοφίας, πρώην γυμνασιάρχης στη Μυτιλήνη.
170. Η έκδοση περιελάμβανε προλεγόμενα (σσ. ιγ'-ρλβ'), προεισαγωγική σημείωση (σσ. ρλγ'-ρλδ'), υπόθεση (σσ. 3-4), Αριστοφάνους γραμματικού υπόθεση (σ. 4-9), πρόσωπα του δράματος (σ. 10), κείμενο και σχόλια (σσ. 11-189), σημειώσεις (σσ. 190-638), μετρική ανάλυση του δράματος (σσ. 639-648), πίνακας αλφαβητικός λέξεων και πραγμάτων (σσ. 649-657), πίνακας χωρίων που έχουν διορθωθεί και ερμηνευθεί από άλλους ποιητές και πεζογράφους (σ. 658-660), προσθήκες και διορθώσεις (σ. 660). Την ίδια δομή είχαν και οι εκδόσεις που ακολούθησαν.
171. Οι εκδόσεις αυτές διενέμονταν δωρεάν σε όλα τα σχολεία της Ελλάδας, στα ελληνικά σχολεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στις δημόσιες βιβλιοθήκες, στους αριστεύσαντες μαθητές και στις φιλελληνικές και φιλολογικές εταιρείες του Παρισιού, Λονδίνου και Άμστερνταμ. (ό.π., τόμ. ΚΑ', 1887-1888, σ. 281). Η έκδοση έργων του Αριστοφάνη δεν ευτύχησε. Ο Νικ. Πολίτης που είχε αναλάβει την έκδοσή τους, με επιστολή του προς το Σύλλογο στις 29 Μαΐου 1884, ανακοινώνει ότι δεν θα μπορέσει να ανταποκριθεί λόγω φόρτου εργασίας (ό.π., τόμ. ΙΘ', 1884-1885, σ. 61). Αλλά και ο Ν. Παλιεράκης από το Παρίσι, που είχε ζητήσει τον Φεβρ. του 1887 να αναλάβει την έκδοση αυτή (ό.π., τόμ. Κ', 1885-1887, σ. 65), φαίνεται ότι δεν την ολοκλήρωσε.
172. Χαρακτηριστικές είναι οι επικρίσεις που διατυπώνει την 1η Δεκ. 1893 με υπόμνημά του ο γιατρός Αναστάσιος Χρηστίδης, τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ, για το πρόγραμμα εκδόσεων της «Τυπογραφείου Βιβλιοθήκης» τόσο

για την επιλογή ορισμένων συγγραφέων, όσο και για τις σχοινοτενείς κριτικές και ερμηνευτικές σημειώσεις των κειμένων, δυσμενή, κατά τη γνώμη του, δεδομένα που απομάκρυναν το Σύλλογο από τους στόχους που είχε θέσει: τη διάδοση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στο ευρύ κοινό. Για το λόγο αυτό προτείνει το χωρισμό της «Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης» σε δύο τμήματα: α) σε εκείνο που θα απευθύνεται στους πολλούς και β) σε αυτό των λογίων και των πνευματικώς ασχολουμένων (βλ. Χρηστίδης, Α., «Υπόμνημα επί του προγράμματος και της εκδόσεως της “Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης”», *ό.π.*, τόμ. ΚΣΤ', 1894-1895, σσ. 43-50). Τα επιχειρήματά του αντέκρουσε η Φιλολογική Επιτροπή του Συλλόγου (βλ. Γνώμη της Φιλολογικής Επιτροπής επί του Υπομνήματος του κ. Αν. Χρηστίδου, *ιατρού, ό.π.*, σσ. 50-59), στην οποία ανταπάντησε ο Αν. Χρηστίδης, με νέο του υπόμνημα στις 19 Νοεμβρ. 1895 (βλ. Χρηστίδης, Α., «Παρατηρήσεις εις την επί του υπομνήματος κρίσιν της Φιλολογικής Επιτροπής», *ό.π.*, σσ. 60-65 και του ίδιου. Συμπληρωματικά παρατηρήσεις επί του προγράμματος της «Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης» *ό.π.*, σσ. 66-74). Στην έγγραφη αυτή αντιπαράθεση αποτυπώνεται η αντίθεση του πρακτικού πνεύματος ενός θεράποντα των θετικών επιστημών, προς το μεγαλοϊδεατισμό και την υπέρμετρη σχολαστικότητα των φιλολογούντων. Το θέμα επανέρχεται στα τέλη του 1908. Μέλη του Συλλόγου δυσφορούν για τα πενιχρά αποτελέσματα της «Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης» (από τους 90 προγραμματισμένους τόμους μόνο εννέα (9) είχαν μέχρι τότε εκδοθεί, ενώ μέχρι το 1913 που εκδίδεται ο τελευταίος τόμος της σειράς εκδόθηκαν συνολικά 14 τόμοι) και προτείνουν ο κάθε τόμος να χωριστεί σε δύο τεύχη. Στο πρώτο θα περιλαμβάνεται το κείμενο για το ευρύ κοινό, και στο δεύτερο οι σημειώσεις για τους λογίους. Πρόταση του Δημ. Δαμασκηνού για ελεύθερη απόδοση των κειμένων απορρίπτεται (*ό.π.*, τόμ. ΛΒ', 1908-1910, σσ. 12, 16-17).

173. *Ό.π.*, σ. 50-59.

174. Αξίζει να σημειωθεί ότι τακτικά μέλη του είχαν διακριθεί είτε ως θεατρικοί συγγραφείς, είτε ως μεταφραστές θεατρικών έργων, όπως οι: Αλεξ. Ζωηρός, Νικ. Αύβαζίδης, Δημ. Βικέλας, Σταύρος Βουτυράς, Παν. Θωμάς, Σαφώς Λεοντιάς, Αλεξ. Ρ. Ραγκαβής, Χριστόφορος Σαμαρτζίδης, Ανδρέας Σπαθάρης, Διον. Ταβουλάρης, Χρήστος Χατζηχρήστος και Μιχαήλ Χουρμούζης, για να αναφερθούν οι σημαντικότεροι.

175. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ. *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη*, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 227-241, 327-340, 363-370.

176. Ιγγλέσης, Α.Ε., «Περί θεάτρου», *Νέα Επτάλοφος*, αρ. φ. 6, 31 Μαρτ. 1865, σ. 92.

177. Στο διάστημα 1873-1874, ο Μ. Χουρμούζης εμφανίζεται ως τακτικό μέλος του ΕΦΣΚ, όπου και δίνει διάλεξη στις 26 Φεβρ. 1873 με θέμα «Συνοπτικός παραλληλισμός ηθών τινων και εθίμων, ως και τινών περιέργων των επί Ομήρου Αρχαίων προς τινα των σημερινών Ελλήνων», (*Νεολόγος*, αρ. φ. 1241, 24 Φεβρ. 1873 και αρ. 1304, 15 Μαΐου, 1873).
178. *Αρμονία*, αρ. φ. 243, 20 Μαΐου 1866, σ. 1, στ. 1-3.
179. *ΕΦΣΚ*, τόμ. Δ', 1865-1870, σ. 133.
180. Αναδημοσιεύεται στην εφημερίδα *Νεολόγος*, αρ. φ. 586, 20 Ιαν. 1870.
181. *Ό.π.*
182. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χ., *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 332.
183. *Νεολόγος*, αρ. φ. 3027, 7 Μαρτ. 1879.
184. *Νεολόγος*, αρ. φ. 574, 16 Δεκ. 1869 και αρ. φ. 575, 18 Δεκ. 1869.
185. Βλ. *ό.π.*, σημ. 129.
186. Ο ΕΦΣΚ εξέφρασε τη δυσαρέσκεία του για το γεγονός ότι διοχετεύτηκε η πληροφορία, σύμφωνα με την οποία ο Σύλλογος ήταν εκείνος που ζήτησε από το θίασο να δώσει ευεργετική παράσταση. Για την παρεξήγηση που δημιουργήθηκε έγινε ανταλλαγή επιστολών μεταξύ Ι. Μίλιγγεν, προέδρου και Ξ. Ζωγράφου, αντιπροέδρου του ΕΦΣΚ και Παν. Σούτσα, διευθυντή της Ελληνοδραματικής Εταιρείας (*Κίπολις*, αρ. φ. 737, 23 Δεκ. 1869).
187. Στην ευεργετική αυτή παράσταση υπέρ του Συλλόγου που δόθηκε στις 2 Δεκ. 1883 στο θέατρο «Βέρδη», ο θίασος του Νικ. Λεκατσά συνεργάστηκε με τη Γερμανική Μουσική Εταιρεία των Εργατών της Φιλιππίνας δ'Εδελσβέργ και τον Γαλλικό Μουσικό Θίασο του Ο. Δεθιήρου. Παίχτηκαν η 5η πράξη του *Ρωμαίων και Ιουλιέττας* και η 3η πράξη του *Οθέλλου* από τον θίασο του Νικ. Λεκατσά. Η παράσταση διανθίστηκε με ποιήματα και μουσικά αποσπάσματα που εκτελέστηκαν από τους ξένους μουσικούς θιάσους (*Νεολόγος*, αρ. φ. 4386, 30 Νοεμβρ. 1883).
188. *ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΑ', 1887-1889, σ. 48.
189. Βλ. *ό.π.*, σημ. 150. Η πανηγυρική αυτή παράσταση που παρακολούθησαν πολλοί επιφανείς Κ/πολίτες, ο πρεσβευτής και ο γενικός πρόξενος της Ελλάδας και μέλη πρεσβειών (*Νεολόγος*, αρ. φ. 6153, 16 Ιαν. 1890 και προγρ. ΘΜ) απέφερε στο Σύλλογο 106.69 τουρκικές λίρες (*ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΒ', 1889-1891, σ. 48).
190. Στο πλαίσιο της διοργάνωσης αυτής στις 20 Φεβρ. 1891 παίχτηκε από το θίασο του Νικ. Λεκατσά η 3η πράξη από τον *Έμπορον της Βενετίας* στο «Νέον Γαλλικόν Θέατρον» (*Νεολόγος*, αρ. φ. 6477, 20 Φεβρ. 1891 και αρ. φ. 6478, 21 Φεβρ. 1891). Η παράσταση αυτή απέφερε 145 τουρκικές λίρες στον ΕΦΣΚ (*ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΒ' *ό.π.*, σ. 108).

191. *ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΗ', 1899-1901, σ. 13. Μέχρι τότε λειτουργούσαν η Εκπαιδευτική, η Οικονομική, η Αρχαιολογική, η Συντακτική, η Φιλολογική, η Επισημιονική, η επί της Βιβλιοθήκης, η Ανθρωπολογική και η Εξελεγκτική Επιτροπή ως μόνιμες επιτροπές. Την περίοδο 1877-78 και 1878-79 λειτουργήσε και Μουσική Επιτροπή με μέλη τούς: Ιάκωβο Αμφιπόλεως, Δ. Πασπαλλή, Γ. Αφθονίδη, Ξ. Τριανταφυλλίδη, Ιωσήφ ιεροψάλτη, Ευστ. Παπαδόπουλο, Γ. Βιολάκη, Γ. Ευστρατιάδη, Κ. Φωκαέα, Μ. Παρανίκα, Δανιήλ ιεροδιάκονο και Ι. Κρικότσο. (Γιαννακόπουλος, Γ., *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 119). Από το 1898 η εμφάνιση νέων επιτροπών αντικατοπτρίζει τα νέα ενδιαφέροντα του Συλλόγου. Ιδρύονται τότε η Βιολογική, η Κοινωνιολογική και η Φυσικομαθηματική Επιτροπή. (*ό.π.*, σ. 134).
192. *ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΗ', *ό.π.*, σ. 15. Στη σύστασή της αρνητική θέση έλαβε ο γιατρός Αν. Χρηστίδης, υποστηρίζοντας ότι οι σκοποί τού ΕΦΣΚ δεν ήταν καλλιτεχνικοί, αλλά και επειδή δεν υπήρχαν στο Σύλλογο έξοχοι καλλιτέχνες, που θα μπορούσαν να μετέχουν σ' αυτή (*ό.π.*, σ. 14).
193. *Ό.π.*, σσ. 14-15. Μέλη του μπορούσαν να είναι όσα μέλη του Συλλόγου ήταν πτυχιούχοι φιλολογίας ή ωδείου, καθώς και όσοι ήταν γνώστες της ευρωπαϊκής μουσικής (*ό.π.*, σσ. 15).
194. Το άνοιγμα του ΕΦΣΚ προς το επαγγελματικό θέατρο είχε ήδη αρχίσει με συνεργασίες για ευεργετικές υπέρ αυτού παραστάσεις. Στο πλαίσιο άλλωστε αυτών των συνεργασιών παραχωρήθηκε το βήμα του Συλλόγου στον Διον. Ταβουλάρη το 1892 (βλ. *ό.π.*, σημ. 144) και το 1909 (βλ. *ό.π.*, σημ. 147).
195. *Ό.π.*, σ. 31. Βλ. επίσης *Ο Φάρος της Ανατολής: εγκυκλοπαιδικόν ημερολόγιον του έτους 1901*, Εν Κ'πόλει, εκ του τυπογραφείου αδελφών Γεράρδων, 1900, σσ. 420-421· Σταύρου, Τατιάνα, *ό.π.*, σσ. 234-235· Σιδέρης, Γ., *Το αρχαίο θέατρο στη νέα ελληνική σκηνή, 1817-1932*, Ίκαρος, Αθήνα 1976, σσ. 160-162.
196. Τη Μουσική Επιτροπή αποτελούσαν οι Αρμόδιος Χαμουδόπουλος, Γ. Ξανθόπουλος, Θεαγένης Ακεστορίδης, Στεφ. Βραχάμης και Α. Ευσταθιανός, ενώ την όλη διοργάνωση της παράστασης ανέλαβαν τρία μέλη της Φιλολογικής Επιτροπής του Συλλόγου, οι: Ανδρέας Σπαθάρης, Θεμ. Σαλτέλης και Μηνάς Χαμουδόπουλος (*ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΗ', *ό.π.*, σ. 31).
197. Ο Τύπος, ελληνικός και ξένος, τη χαρακτήρισε κοσμοϊστορικό γεγονός (Σταύρου, *ό.π.*). Η προσέλευση του κοινού υπήρξε αθρόα. Τα έσοδα και από τις δύο παραστάσεις ανήλθαν στις 377 τουρκικές λίρες (*ΕΦΣΚ*, τόμ. ΚΗ', *ό.π.*, σ. 23). Το θέατρο διατέθηκε δωρεάν, ενώ τα έξοδα της παράστασης κάλυψαν ο Παύλος Στεφάνοβικ και ο Λεωνίδας Ζαρίφης (Σταύρου Τ. *ό.π.*, σ. 235).

198. ΕΦΣΚ, τόμ. ΚΗ', ό.π., σ. 31.
199. Τα οικονομικά του Συλλόγου δεν ήταν ανθηρά. Γι' αυτό και το προεδρείο είχε αρχικά ενδοιασμούς για το κόστος της παράστασης. Όμως με τη διαβεβαίωση του Μηνά Αυθεντόπουλου ότι τα έξοδα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν, άρχισαν οι προετοιμασίες (ό.π., σ. 34). Τελικά δαπανήθηκαν 9,38 τουρκικές λίρες (ό.π., σ. 44).
200. σ. 40. Ο *Οιδίπους τύραννος* ανήκε στα έργα τα απαγορευμένα από την τουρκική λογοκρισία.
201. Ό.π., σ. 49.
202. Ό.π., τόμ. ΚΘ', 1902-1905, σ. 29.
203. Ό.π., σ. 92.
204. *Λογοδοσία Μηνά Αυθεντόπουλου, προέδρου τού εν Κιόπλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, 1918-1922*, Αθήναι 1972, σ. 52. Αν και η παράσταση είχε ελλείψεις, (*ουδεμία πρόνοια, ουδεμία φροντίς ηδύνατο να προλάβη την ανεπάρκειαν του θιάσου, από δεκατετραετίας προπονουμένου και μη κατορθώσαντος ν' απομνημονεύση καν το κείμενον εις ό ησκήθη τάχα*, ό.π.) τα μέλη του Συλλόγου Λεω. Ιωαννίδης, Αρμ. Χαμουδόπουλος, Ιω. Καταζάς, Α. Βασιλειάδης, Ιω. Δ. Περσίδης κ.ά. είχαν εργαστεί με αφοσίωση για την προετοιμασία των χορικών υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Επαμ. Φλώρου (ό.π.).
205. Στη λογοδοσία 1 Μαρτ. 1920 - Φεβρ. 1921, περιλαμβάνονται έσοδα 2.455,07 τουρκικές λίρες από παραστάσεις της *Αντιγόνης* (ό.π., σ. 72) χωρίς να αναφέρεται η ακριβής χρονολογία των παραστάσεων. Την ίδια περίοδο ο Μηνάς Αυθεντόπουλος προτείνει τη δημιουργία μόνιμου πυρήνα χορού που να συντηρείται από τη χορηγία πολλών σωματείων, για τις ανάγκες των παραστάσεων αρχαίων δραμάτων (ό.π., σ. 74).
206. ΕΦΣΚ, τόμ. ΛΓ', 1910-1911, σ. 6.
207. Ό.π., τόμ. ΛΒ', 1908-1910, σ. 79.
208. Ό.π., σσ. 17-18.
209. Ό.π., τόμ. ΛΓ', ό.π., σσ. 25-31.